

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ ТУВИНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

Тематика произведений для детей Эдуарда Донгака

(Эдуард Донгактын уругларга чогаалдарының тематиказы)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и «Иностранный
язык (английский язык)»

Выполнил: студент филологического
факультета 5 курса 1 группы
Салчак Чойнхор-Чаглак Адыгбай оглу
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Чамзырын Е.Т., к.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущен к защите « ____ » _____ 20 ____

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ № ____

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

ДОПЧУЗУ

Кирилде	3
I эге. Э. Донгак чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үнген дөстери.....	8
1.1. Тыва улустуң аас чогаалы.....	11
1.2. Тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалының онзагайы база чогаалчының делегей көрүүшкүнү.....	15
II эге. Уругларга чогаалдарының тематиказы.....	21
II.1. Мөзү-шынар темазы.....	24
II.2. Төрээн чер-чурт.....	26
II.3. Ынакшыл темазы	28
II.4. Дайын темазы	29
II.5. Кижини болгаш бойдус	32
III эге. Чечен чугааларда чуруттунган омур-хевирлер.....	35
3.1. Уруглар.....	45
3.2. Улуг кижилер.....	48
3.3. Дириг амытаннар.....	50
Түңнел.....	53
Литература.....	57

Кирилде

Литература чүгле бар турар боттуг чүүлдү көргүзери-биле кызыгаарлаттынмас, а чурттун, чоннун даартагы хүнүн бодаар, ону белеткээр хүлээлгелиг. Литератураның бо онзагай шынары бир талазында уруглар чогаалындан билдинип турар. Уруглар чогаалы тыва литератураның база бир кол адырынга хамааржыр. Ниити литература-биле дөмей уруглар чогаалы сөстүн уран-чүүлү болур. Ол бичии номчукчуларның хар-назынынга, сонuurгалынга дүүштүр бижиттинген болгаш ханы кижизидикчи утка-шынарлыг.

Тывада уруглар чогаалы өзүп олурар салгалды кижизидеринге бодунуң биче эвес үлүүн киирип келген. Келир үениң хамаатыларынга шүлүк, чечен чугаа, тоожу азы шии биживээн чаңгыс-даа тыва чогаалчы чок. С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, Б.Хөвөңмей, О.Саган-оол, В. Эренчин, С.Тамба, С.Сүрүң-оол, Ю.Кюнзегеш, О.Сувакпит, М.Кенин-Лопсан, К.Кудажы — Тываның шупту сураглыг чогаалчылары ажы-төлдүн эстетиктиг негелделерин кичээнгейден ыратпайн, ооң сеткилин хөй-хөй чогаалдар-биле өөрткен. А чамдык чогаалчылар колдуунда азы чүгле бичии номчукчуларга адрестеп бижип турар. Ындыгларга Л.Чадамба, Э.Кечил-оол, Ч.Кара-Күске, К.Аракчаа, К.Ондар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бичии уругларның номчулгазын чогаалчылар боттарының номнарындан аңгыда орус дылдан очулгалар болгаш улустун аас чогаалдары-биле хандырып турар [Калзан 1991].

Тывага бичии уругларга адрестээн чогаалдар XX чүс чылдың 30 чылдарында удаа-дараа үнүп турган. Олар ол үениң «Бистиң ажыл». «Бичии тургузукчулар», «Өөрениили» деп номчулга номнарынга «Тас-оолчүнү билген», «Дембилдейниң түрээ», «Дургун» дээш оон-даа өске авторлары билдинмес чечен чүүлдер парлаттынып, бичии чаштарга чогаал бижииринге сонuurгалдыглар барын, уругларның амыдыралын билирин херечилээн.

Ынчангаш XX чүс чылдың 30-40 чылдарында үнүп турган номчулга номнары болгаш «Шын», «Реванэ шыны», «Пионер» деп солун-сеткүүлдер тыва уругларның чогаалының тыптырынга улуг салдарлыг болган [Чамзырын 2009: 13].

Тыва литератураның баштайгы базымнарындан эгелээш, уруглар литературазы чогаалчыларның чогаалга сонуургалын хаара тудуп, номчукчуларның сагыш-сеткилин дүвүредип келген. Тыва литератураның үндезилекчилери уруглар чогаалының баштайгы базымнары-биле С. Сарыг-оол, О. Саган-оол, Л. Чадамба, В. Эренчин, Б. Хөвөңмей дээш оон-даа өскелер боттарының чогаадыкчы ажылдарын эгелээннер. Оларның аразындан Л. Чадамба – тыва уругларның шүлүк чогаалының үндезилекчизи деп бедик үнелелди алган [Чамзырын 2009: 11].

Ийиги салгалдың чогаалчыларындан О. Сувакпит, К-Э. Кудажы, М. Кенин-Лопсан, Е. Танова, С. Тамба, Б. Ондар, С. Сүрүң-оол суглар «...тыва уруглар чогаалының дашказын долдуржуп, шөлүн тарыжып, дүжүдүн үндүржүп» [Сувакпит 1998: 10] чаа-чаа чогаалдарны сөңнеп, уруглар делегейин чуруп көөрүн оралдашкан.

Оларның соон дарый К. Аракчаа, Э. Кечил-оол, Ойдан-оол, С. Таспай, К-К. Чооду, М. Эргеп уруглар чогаалчылары кылдыр тодараттынып, уруглар делегейин чуруп, оларның өөредилге-кижизидилгезинге улуг салдарны чедирген.

XX чүс чылдың 70 чылдарында уруглар чогаалы быжыгып тургустунган. 1976 чыл уруглар чогаалынга эң-не дүжүткүр чыл болган. С. Пюрбюнүң «Мелегей күчүтеннер, мерген бичиилер дугайында тоолдар», О. Биче-оолдуң «Бичии кадарчы», М. Эргептин «Өдүгенде чайлаг», Е. Танованың «Акым дугайында тоожу» деп номнары Э. Кечил-оол Ч. Кара-Күскениң шүлүктериниң чыындылары болгаш С. Таспайның, Х. Ойдан-оолдуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдары парлаттынган [Серен-оол 1986: 41]. Ук чогаалдар уругларның сонуургалынга, сеткил-сагыжынга, дыл-домаанга дүүштүр бижиттинген.

Амгы үеде уруглар чогаалы тускай жанр кылдыр быжыгып хөгжүлдениң оруун тыпкан. Тыва уруглар чогаалының сайзыралынга хамааржыр эртем болгаш литература-шүгүмчүлелдиг ажылдар бар. Оларга Д. Кууларның «Уругларга чогаалдар очулгазының айтырыглары», Ч. Серен-оолдун «Уруглар прозазында базымнар», Е. Танованың «Уруглар чогаалының байдалы», Е. Чамзырынның «Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы» монографиязы дээш оон-даа өске. Ук ажылдарда тыва уруглар чогаалының тыптып сайзырап келгенинге, чогаалдарның идея-тематиказынга, очулга айтырыгларынга доктааган.

Үндезилекчи болгаш хоочун чогаалчыларның херээн уламчылаан, хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-чорудулгалыг, онзагай салым-чаяанныглар бар. Ындыгланың бирээзинге ийиги салгалдың чогаалчызы прозачы, драматург, журналист Эдуард Люндупович Донгакты хамаарыштырып болур. Амгы тыва чечен чогаалда ооң ады билдингир, туружу быжыг. Ол тыва чогаалдың төөгүзүнге прозачы кылдыр үнелелди алган. Э.Л. Донгактың уругларга бижээн чогаалдары эвээш эвес.

Эдуард Донгак чогаал ажылынче 1965 чылдан эгелеп кирген. Ооң баштайгы ному «Талыгырда чаңгы» (1978), ол ниитизи-биле 16 проза номнарының автору. Э. Донгактың чогаалдары тыва, орус дылдарда парлаттынган. Ол чогаал бижиир ажыл-биле чергелештир очулга ажылынга база күжүн шенээн. А. П. Чеховтун чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Авторнун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга эртемденнер эвээш эвес үнелелдерни бергеннер. Оларга А. К. Калзаңның «Прозаның ниити байдалы» деп эгеде («Өзүлдениң демдектери», 1991), З. Самданның «Эрги хонаштарны» чаа көрүш-биле..., «Попытка диалога. (Об обсуждении романов «Эрги хонаштар», «Сыын чады»), Ч. Серен-оолдун «Эрги хонаштардан эскериглерим», К.Сагдының «Эрги хонаштар дугайында», аныяк эртемден А. Соянның «Тыва литературада бомж кижиниң омур-хевири» деп литература-шүгүмчүлелдиг ажылдарны хамаарыштырып болур. Ооң-биле чергелештир Тываның Күрүне Университединиң филология

факультетиниң «Төрөөн дыл болгаш литература» мергежилиниң студентилериниң Э. Донгактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдары хамааржыр. Ук ажылдарда чогаалчының аңгы-аңгы чогаалдарынга доктаап, сайгарылгаларны кылганнар. Сөөлгү бижээн чогаалдарынга хамаарыштыр критиктиг статьялар шуут чок деп болур. «Оспаксыралдың тоожузу» деп 2008 чылда үнген номунга хамаарыштыр номчукчу Белек-Сайыр Намдааның 2008 чылдың май 15-те «Шын» солунга «Оспаксыралдың тоожузун сонuurгадым» деп бижээн чүүлү бар.

Моон алгаш көөрге Э. Донгактың уругларга бижээн чогаалдарынга хамаарыштыр сайгарып көргөн ажылдар кончуг эвээш, барык чок. Ынчангаш Э. Донгактың уругларга чогаалдарын сайгарары **чугула**.

Ажылывыстың **чаа чүүлү** Э. Донгактың уругларга чечн чугааларын сайгарарын оралдашкан баштайгы шенелде ажыл

Ажылдың темазы: Э. Донгактың уругларга чечен чугааларының тематиказы.

Ажылдың сорулгазы: Эдуард Донгактың уругларга чечен чугааларының тематиказы.

Ону чедип алырда, шиитпирлээр айтырыглар:

— тыва уруглар чогаалынга хамаарышкан эртем болгаш литература-шүгүмчүлелдиг ажылдарны сайгарып, таныжар;

- Э. Донгактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын;

— тема, идея, сюжет, окур-хевир, дугайында теоретиктиг айтырыгларны;

— уругларга чечен чугааларының тематиказын болгаш окур-хевирлерни сайгарар.

Объектиси: Э. Донгактың уругларга чечен чугаалары.

Практиктиг материалы: Э. Донгактың «Талыгырда чаңгы», «Хөлегеден дескеш», «Эрлик оран киргеш келдим», «Кулузун шынаазы чурттуг оолдар» деп чыындыларындан уругларга чечен чугаалары.

Теоретиктигболгаш методологтуг үндезиннери: В.Е.Хализевтиң «Теория литературы» [2000], А.Б. Есинниң «Принципы и приемы анализа литературного произведения» [2000], Н. Д. Тamarченконуң «Теоретическая поэтика», Л. С. Левитан, Л. М. Цилевичиниң «Сюжет в художественной системе литературного произведения» [1990], У. Н. Текенованың «Художественный мир Дибаша Каинчина» [2011], А. В. Беляеваның «Система мотивов в сборнике рассказов Г. Н. Кузнецовой «Утро» [2014] болгаш И. В. Силантьевтуң «Мотивный анализ» [2004], А. К. Калзанның «Өзүлдениң демдектери» [1991], Е. Т. Чамзырынның «Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы» [2009] база авторнуң тоожузуңга хамаарышкан литература-шүгүмчүлелдигажылдарны, словарьларны болгаш шинчилел, тайылбырлап бижиириниң, сайгарылга, дилеп тыварының методтары болгаш статистика аргазын эртемниң принципинге даянып ажыглаан бис.

Ажыглаан метод, аргалары:

- сайгарарының;
- дилеп тыварының;
- тайылбырлап бижиириниң;
- статистика аргазы.

Практиктиг ажыглалы:Тываның күрүне университетиниң «Төрөөн дыл, литература» деп мергежилдиң студентилеринге, ниити өөредилге черлериниң тыва дыл, чогаал башкыларынга, өөреникчилерниң шинчилел ажылынга болгаш Эдуард Донгактың чогаалдарын сонугап чоруурларга немелде материал болур деп идегеп турар бис.

Ажылдың тургузуу:киирилде, бирги эге, үш эге, түңнел, ажыглаан литература, капсырылгалардан тургустунган.

I-ги эге. Э. Донгак чогаадыкчы ажил-чорудулгазының укталган дөстери

Эдуард Люндупович Донгак 1941 чылдың март 1-де Өвүр кожууннун Дус-Даг сумузунун Чоза деп хемге чурттап чораан арат өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы Донгак Самдан оглу Люндуп ам Моол девискээринде апарган Торгалыгның Успа-Хөлче кирген аксынга кыштаар, чазын дүктүг арбай тарып чурттап чораан малчын, тараачын.

«Шору чүве билир апарганымда, төрелдерим ачам дугайында сактып чугаалаарлар. Орлан-эрес, дурт-сыны делгем, эзерге олурупканда, эзир-биле адааннажыр кижиге дээр. Ырлап-шоорлап турда мырыңай янзы-бүрү аялгаларлыг, сөстөрлиг кожаңнар бадырар кижиге чораан дээр. Ачам дугайында билир-ле чүвем ол» – деп, Эдуард Донгак сактып чугаалап чораан.

Торгалыг ортумак школазын, Кызылдың башкы училищезин дооскан. Школаларга башкылап, «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга, Тыва телерадиокомпаниязынга корреспондентилеп, Республиканың Чогаалчылар эвилелинге консультантылап, ол организацияның харыысалгалыг секретары бооп ажилдап, дараазында чылдарда Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, кол редакторлап ажилдап чораан. Прозачы, драматург, журналист.

Эдуард Донгак чогаал ажылынче 1965 чылдан эгелеп кирген. Ооң баштайгы ному «Талыгырда чаңгы» (1978), «Чолдак аңчының чугаалары» (1982), «Эрги хонаштар» (1983), «Сыын чады» (1986), «Хөлегеден дескеш» (1990), «Бүрен ховузунун чажыды» (1990), «Салымның шаажызы» (1995), «Эрлик оран киргеш келдим» (1997), «Көдээлейни көргенимде» (1998), «Кулузун шынаазы чурттуг оолдар» (2006), «Четкерлерге чагааларым» (2008), «Меңниг-Сегел» (2008), «Оспаксыралдың тоожузу» (2008), «Э.Л. Донгак. Роман, тоожу» (2019) ол ниитизи-биле 16 проза номнарының автору Э. Донгактың чогаалдары тыва, орус дылдарда парлаттынган. Ол чогаал

бижиир ажил-биле чергелештир очулга ажылынга база күжүн шенээн. А. П. Чеховтуң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Ол чогаадыкчы салгал дугайында сагыш салып, «Ак-көк хемнер», «Хек-даван» деп чыындыларны редакторлап үндүрүп, аныяк чогаалчыларга арга-сүмезин доктаамал берип чораан.

Ооң уругларга бижээн тоожу, чечен чугаалары: “Талыгырда чаңгы”, “Кулузун шынаазы чурттуг оолдар”, “Оран төлү”, “Мөңгө ыр”, “Мөңгө хадылар”, “Автобус манаан кырган”, “Бичии балыкчы”, “Шиижектер”, “Эштир бора-хирилээлер”, “Аваның карак чажы”, “Саазында чурук”, “Хаварыктар”, “Ийи чагаа”, “Ээр-дагыр оруктар”, “Далай эриинге”, “Сайзанап”, “Эртенги дүвүрээзин”.

Ат-сураглыг чогаалчы 67 харлыг назынында 2008 чылда аар аарааш мөчээн.

Эдуард Донгак проза жанрының хевирлери чечен чугаа, очерк, новелла, шии, тоожу, эссе, романдан аңгыда памфлеттерни («Төнмес-сарыг-биле ойтур тевер», «Өлүм адазы») база бижип турган. Бо чогаалдарында автор хөй-ниити амыдыралы, чоннуң амгы байдалының дугайында бедик хамааты туруштан бижип, эң чидиг мөзү-бүдүш, ниитилел айтырыгларын көдүрүп, сагыш-сеткил, үзел-бодалын дидим, хостуу-биле илередип чораан. Памфлет ([англ.pamphlet](#)) – литературлуг азы публицистика чогаалының бир хевири, ол сатира жанрынга чоок. Памфлетте политиктиг тургузугну, чазакты, хөй-ниитилел партиязын азы бөлүктү сойгалап бижээн чогаал болур. Черле ынчаш Э.Донгактың чогаалдарында шоодуглуг аян колдап турар. Тыва литературада Эдуард Донгактан аңгыда памфлеттерни Игорь Иргит бижип чоруур.

Э. Донгактың чогаал бижиир аяны бир онзагай дээрзин ооң чогаалдарының аттарындан безин хөйү-биле көрүп болур бис: «Хөлегеден дескеш», «Сыын чады», «Сыгаан», «Эрлик оран киргеш келдим», «Бүрен ховузунуң чажыды», «Далай бугазы». Амыдыралдың янзы-бүрү талаларын көргүзүп, мөзү-шынар, төөгү, ынакшыл темалары ол чогаалдарда

чырыттынган. Үениң чидиг айтырыгларын хөйү-биле көдүрүп, чогаалдарының эстетиктиг утказын тыва улустуң аас чогаалдарындан алган. «Амгы шагның прозазының сюжеттери, маадырлары чежемейниң-даа чаа болза, чуруушкуннуң аргалары кандыг-даа хөй янзы, сайзыраңгай апарган болза, ооң эстетиктиг укталган дөстери дуу үженги чылдарның прозазының, оон ыңайлаарга, улустуң мифтерине, тоолдарында, уран чугааларында чыдып турар» деп, критик Антон Калзаның демдеглээнинге кижикаттышпас арга чок. Чогаал кайы-даа үеде бижиттинген болза, ооң ук-дөзү чоннуң чечен-мерген, бедик идеялиг чогаалдарындан ужукталган болур [УХ 2007 137].

Чүгле кандыг-бир тодаргай чогаалчының эвес, а ниитизи-биле бижимел литератураның укталган дөстөрүн тодарадып тургаш, А.Н. Веселовский солун болгаш үнелиг бодалдарны илереткен. Эртемденниң теоретиктиг бодалдары тыва литератураның, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөрениринге база ажыктыг удуртулга бооп болур деп бодаар бис. А.Н. Веселовский «Историческая поэтика» деп ажылында «чогаал – чүгле бижиттинген үезинге, девискээринге хамааржыр эвес, а ол хөй чылдарда сайзырап келген чечен бодалдың түңнели-дир» дээн [Веселовский 1989: 299]. Моон алгаш көөрге, Э.Донгактың чогаалдарында тыва национал чоннуң чаңгыс эвес чүс чылдарда тургустунуп, хевирлеттинип келген чечен боданышкынының салдары көскү черни ээлеп турар.

Э.Донгактың чогаадыкчы чечен үнүнүн дүрген хөнүп, хей-аъдының кошкаш дивес бедип, номчукчуларны сорунзалап турар аянының тывызыын илередири – ооң чогаалдарының онзагай аян-сырынын тып, тодарадырынга баштай эртер ужурлуг чада болур. Шынап-ла, чогаадыкчы ажылының дургузунда он беш чыындыны номчукчуларга чедирип, делгем тематикалыг, солун идеялыг чогаалдарны бижиир салым-чаяанга быжыг дөс, үндезин турар ужурлуг.

Чүгле кандыг-бир тодаргай чогаалчының эвес, а ниитизи-биле бижимел литератураның укталган дөстөрүн тодарадып тургаш,

А.Н.Веселовский солун болгаш үнелиг бодалдарны илереткен. Эртемденниң теоретиктиг бодалдары тыва литератураның, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөрениринге база ажыктыг удуртулга бооп болур деп бодаар бис. А.Н. Веселовский «Историческая поэтика» деп ажылында «чогаал – чүгле бижиттинген үезинге, девискээринге хамааржыр эвес, а ол хөй чылдарда сайзырап келген чечен бодалдың түңнели-дир» дээн [Веселовский 1989: 299]. Моон алгаш көөрге, Э. Донгактың проза чогаалдарында тыва национал чоннуң чаңгыс эвес чүс чылдарда тургустунуп, хевирлеттинип келген чечен боданыышкынының салдары көскү черни ээлеп турар.

I.1. Тыва улустуң аас чогаалы

Тыва чоннуң национал чечен боданыышкынының көскү херечизинге улустуң аас чогаалы хамааржыр. Шынап-ла, Э.Донгактың чогаалдарында **улустуң аас чогаалының** салдары көскү. Тыва чоннуң аас чогаалында кижиге биле бойдуштуң чаңгыс кылдыр чуруттунганы улуг черни ээлеп турар. Психологтуг параллелизм деп теория ажылдарында доктаай берген терминни О.М. Фрейденберг «генетиктиг дөмейлежиинишкынер» деп адап турар [Фрейденберг 1978: 166]. Шак ындыг, кижиге болгаш долгандыр өртемчей, долгандыр өртемчей болгаш кижиге дээн ышкаш деңнелгелерни, дөмейлежиглерни эртемден шаг-төөгүдөн туруп келген, бурун чечен боданыышкын кылдыр тодарадып турар.

Тыва литературага хамаарыштыр алырга, шак мындыг психологтуг параллелизмнерниң чижээ кайы хөй. Чогаалчылар кижиниң минниинишкынерин өлүг болгаш дириг бойдуста өскерлиинишкынер, чурумалдар дамчыштыр илередип турган, ол чаңчыл ам-даа уламчылавышаан. Ук чечен арга ылаңгыя тыва литератураның үндезилекчилериниң чогаалдарында эң-не көскү, дорту-биле илереттинип турар. Ол дээрге-ле улустуң аас чогаалының тыва литератураның тургустунарынга улуг рольдуг болганының херечизи.

Кижиге болгаш бойдушту чергелештир көргүзөр арганың тыва аас чогаалында, ылаңгыя тыва ыр, кожамыктарда хөйү-биле кирип турарын билдирбис. Чижээлээрге:

Хөлчүктүгнүң бажын ойда,
Хөртүк харның эривезин.
Хөлчүн кара кулугурнун,
Хөрээмейден ыравазын.

Ындыг арганы тыва үлегер домактарга, тывызыктарга база ажыглап турар. «Довурактан тодар, малгаштан байыыр» деп үлегер домакта кижиге болгаш үнүш-бойдушту, а «Хат чокта, сизген бажы шимчевес» деп үлегер домакта үе болгаш бойдушту чергелештир көргүскен.

Ол-ла арганың тыва литературада кадаглаттынып артып турар чижектери кайы хөй. Бо арганы Ю.Кюнзегештин «Хүлүмзүрө, мээң кызым» деп шүлүүндөн база көрүп болур:

Хүлүмзүрө, мээң кызым!
Хүнче көргөн хүрегелдей.
Күскү соокка чаржавазын,
Хүлерерип чоорту оңгаш,
Салгын, хатка тоглавазын,
Сагышта дег кыжын, чайын
Саглаңнадыр чечектелзин.

Мында салгын-сырынның эстеп-хадып турар шимчээшкини-биле маадырның уруу дээш сагыжында дойлуп турар бодалдарның чергелешкек шимчээшкинин автор чечен, чараш кылдыр дамчыткан.

Тыва литератураның тургустунарынга кол үндезин болган дөс – тыва улустун аас чогаалы деп бодалды Э.Донгактын чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр база бадыткап көөрүн оралдажыр-дыр бис.

Э.Донгактын чогаалдарында улустун аас чогаалы дээрге үлегер домактар, тоолчургу чугаалар, тывызыктар, ырлар, кожамыктар. Чогаалчы улусчу окур-хевирлерни болгаш мотивтер ажыглаан: Амырга-Моос, Кара-

Түрү, Хан-Күчү, Ай оглу Алдын-Мөге, хүн оглу Хүмүш-Мөге, дээр оглу Демир-Мөге – тоол маадырлары («Деңгерлерден килең»), аза, чер ээлери («Оран төлү», “Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар”) – тоолчургу база инфернальный омур-хевир (персонаж). Одаг («Оран төлү») – хөй бурганныг шажын мотиви.

Э.Донгактың чогаалдарының чонга, номчукчуга билдингир, чоок болуп турарының кол чылдагааны – авторнуң улусчу аянында, улусчу дылында. Чижээлээрге, дараазында “Талыгырда чаңгы” деп тоожуда тыва улустуң кожамыктарында чаңчыл болу берген аъттың болгаш лириктиг маадырның ынак эжиниң омур-хевирлериниң каттыжылгазы параллелизм чараш бижиттинген:

Кажаа тудуп кагбаза-даа,
Хая-Баары мээң чуртум.
Кады өглөп кагбаза-даа,
Кап-ла карам эжим чүве.

Казак эзер элегиже
Караламны салбас дээн мен.
Кара баарым эзилгиже
Карам сени утпас дээн мен (ЭД Тч 38).

Бо одуругларда кирген бодалды, ону дамчыткан арганы улустуң аас чогаалындан келген деп бадыткаары белен. База ол ышкаш тыва ырларда, кожамыктарда сөстөр каттыжылгазы, анафора аргазыкончуг чедимчелиг ажыглаттынган болур. Ол ырлап турар кижиге доктаадырынга ажыктыг, черле бодалдың чечен болурунга дузалыг. Мындыг арганы Э.Донгактың чогаалдарында база чаңгыс эвес чижектер-биле бадыткап болур:

Оңмас сиген оңгалакта
Ояламны семиртиңер.
Орус чурту киргелекте
Ортунумга душтуруңар (ЭД Тч 38).

Баян-Дугай баңы бедик,
Хараарындан коргар-дыр мен,
Баштак чаңныг кызыңакка
Дужарындан сестир-ле мен (ЭД Тч 74).

Тыва улустуң аас чогаалының идеялиг угланыышкынын, тургузуг талазы-биле онзагайларын Э.Донгактың чогаалдарында илереттингенинден аңгыда, фольклорнуң чечен-мерген сөзү, ында ажыглаттыңган аргалар чогаалчының дылында база кирген. Автор турум эпитеттерни, деңнелгелерни ажыглап турар.

Э.Донгактың тоожулар, чечен чугааларында улустуң чечен арга, афористиктиг домактары олчаан хевээр ажыглаттыңганы чогаалчыны төрөөн дылын, чонунуң чугаазын эки билир, ханында сиңген деп көргүзүп турар.

“Кулузун-Шынаазын ам база катап сонуургай кааптаалыңар. Соңгу талазында дээринде шанчып алган бедик даглар дуглап, кажалап алгылаан. Мурнуу талазында делгем шынаа ынаар-ла шөйлүп чоруй барган. Хөлчүктөрнүң хөйүн канчаар сен: бичиилери, аът караа ышкаш бичии, а улуглары аал коданындан бичии-ле дап (ЭД Кшчо 6).

“Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар” деп чогаалында черлер аттарының тыптып келгениниң дугайында тоолчургу чугааларны чогаалда болуушкуннар-биле холбап тургаш кончуг шынзыг кылдыр бижээн: *“Ол чер улузу хөлчүктөргө чарааш ат бээр дээш чадашкан. Адаан-мөөрейниң тишлекчизи ол чер чурттуг эвес, чорумал кижиге деп тоолчургу чугаа бар. Күс бодунуң эргезин бүрүнү-биле чаалап апканда, кедергей-даа чечен-мерген кижиге Алдын, Уран, кужурлуг деп аттар берген. Мөөрейлешкеннерниң ыдыды чидип, чорумалдың тывызыыңга харыы кылдыр чүнү-даа ыытташпааннар. Шынап-ла Хөлчүктөр аттарга дүшкен (ЭД Кшчо 4).*

Автор чогаалдарында улустуң аас чогаалының элементилерин ажыглап, чечен-мерген үлегерлеп алыры-биле чергелештир фольклорнуң чамдык жанр-хевирлерин чогаалдарының иштинге кирип ажыглап турар таварылгалар база хөй.

“Талыгырда чаңгы”, “Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар”, “Ээр-дагыр оруктар” деп чогаалдарында улустуң кожамыктарын, тоолчургу чугааларын кирип алыры чогаалчының чончу хөөнүн улам күштелдирип турарын эскерген бис.

Э.Донгактың чечен чугаа, тоожуларының онзагайы, утказының ханы, сииреш болганы – оларның тыва улустуң аас чогаалын өзек кылганында. Ынчангаш үстүнде кииргенивис чижектерге даянып, Эдуард Донгактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының кол үндезин-дөзү — улустуң аас чогаалы деп бадыткап болур бис. Аас чогаалының тема-идеязы, чечен аргалары чогаалчыга бодалын чонга чоок, билдингир, уран кылдыр дамчыдарынга кол даянгыыш болган дизе частырыг болбас.

II.2. Тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалы база чогаалчының делегей көрүүшкүнү

Э.Донгактың уругларга чогаалдарында улустуң аас чогаалының жанр-хевирлериниң салдарлыг болганы-биле чергелештир, тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалы, этнографтыг онзагайы база авторнуң делегей көрүүшкүнү чогаалдарының темазын ажыдарынга, утказын дамчыдарынга рольдуг болган.

Литература теориязының билиглери езугаар чогаалдарга мурнуку планче кижиниң иштики сагыш-сеткили, ооң байдалдары кирер. Янзы-бүрү минниишкиннерин, боданыышкыннарын чечен сөстүң дузазы-биле, эң-не кол чүве, эскериичел көрүжүнүң, салым-чаяанының дузазы-биле автор номчукчуга чедирип турар.

“Оглумнуң саазында чуруп алган чурууктарын көрдүм. Олар шунту чаңгыс аай: моортай оглу база кижси. Аксы-дижи шаараткан кижси дүрзүзү моортайның кудуруундан туткаш шывадап чыдар. Ону көргөш, дүнеки таварылганы сактып, чүү болганын база катап сагыжымга үр-ле чуруп, кожамга таарзынмаанымны бодап, чаш төл бүрүзү дыка-ла кем чок, дыка камгалал чок-тур дээрзин дүвүрел-биле бодап турдум (ЭД Хд 226).

“Дозар төрөөн аалынче кирип дээш диттип чадаан. Аңаа кажсаа-хорааның өдексиг чыды, кижилерниң ыт-шимээни медээжок коргунчуг апарган. Ол хараган баарынга шошкайтыр олуруп алгаш, бир аас улупкан. Даг бажында бөрүлөр база ажсаа харыылааннар” (ЭД Хд 184)

Амыдыралда болуп турар барымдааларны Э.Донгак чогаалдарында бот-тускайлаң, онзагайы-биле бижип турар. Тыва кижиниң бирде чиктиг, бир чамдыкта чаптанчыг психологиязын, мерген, биче сеткилдиг, чөпшүл, чамдыкта өжөш-дедир аажы-чаңын тоожулары, чечен чугааларында кончуг тода, билдингир кылдыр бижээн. Ол езулуг тыва чаңны, тыва менталитетти чуруп турар.

“Авамның эртежизи аажок, чайгы хүн даглар артындан чүгле бакылап кээри билек туруп келир. Демир-суугузун хүүледир одаптар: шай хайындырар пажынга суг тип, шай, дус согаажын токкуладап эгелээр. Хүннүң уламчылаар ол-ла даашка өөренип калзымза чок, эртенги уйгудан чардыгып, даң бажында тура халып келир мен” (ЭД Тч 3).

Үе-дүптен бээр тыва кижси чүгле бойдус-биле болчаглыг, бойдустун болуушкуннарындан үени тодарадыр чаңчылдыг чораан, ол бүгү ооң эът-ханында сиңип калган: *“Чайгы хүн дурту узун”, “Даң адар деп чорда”, “Хүн үнүп келгенде”, “Чаңгыс ай иштинде”, “Чээрби хире хонганда”, “Хар эривээнде”* дээн чижектиг сөс каттыжыышкыннары бадыткап турар:

“Хар эривейн чыдырда-ла, алдын сарала аңгырлар бир дугаарында часты медээлеп келирлер. Удаваанда ак, бора кастар дистинчипкеш, хөлчүк,

тулааларны дуй олургулаптар. Үр-даа болбас: та чеже хевирниң чүвези ыйнаан, Кулузун-Шынаазынга суг кушкаштарының алгызындан тускай аялга ыдып турганзыг анаар” (ЭД Кшчо 7).

Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, аъттаныпкан ышкаш болдум. Аак-маак четпээн-дир мен: амыдырал сагышта дег оранда чедип келип-тир мен. Эрлик оранның хаалгазын чүгле ажыдып кире бергеш, чүзүн-баазын хеп-сынны кеттим» (ЭД Эокк 129).

Бо чижекте чогаалчы тыва улустуң тоолдарын өзек кылганындан орук мотиви тывылган деп тодаргай билдинип турар. Чүге дизе тыва улустуң тоолдарын чогаадыкчы ажылынга чедимчелиг ажыглап, оларның чүгле сөстөрүн, овор-хевирлерин эвес, харын-даа сюжеттерни-даа үлегерлеп алган. Ындыг чижектерни өске-даа чогаалдарындан эскерип, үлегерлеп болур.

Чер-чуртунуң чараш-каазын, онзагайын, эргимин каракка көстүп, кулакка дыңналып кээр кылдыр бижээн: *“Хемчигеш бүрүзү аттыг. Айлыктыг, Хүннүктүг, Деспектиг, Теректиг, Чуңмалыг, Шураштыг, Эңгилек, Доңгулак дээш-ле чоруп бээр. Олар дажывайн чыдырда, чадаг кижии даш баштап кеже халыыр. Кедезинде кара булут диргелип келгеш, чайык, долузун кудуптар. Даштар аразында шулурткайнып агып чыдар дамырактарның өңү кызыл божса кылдыр хуулуп, оруунга таварышкаш инек даштарны чууктап, савазын ажса халып, чуглуп-ла бадарлар” (ЭД Кшчо 5).*

Э.Донгактың чогаалдарында тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын, сагылгаларын, хоругларын база хөйнү эскерип болур.

Тыва улустуң улуг кижилерниң адын чык кылдыр адавас деп чаңчылы бар. Ынчангаш чогаалдарының маадырларының шола аттарын адап турар. Чижээ: «Оран төлү» деп чогаалының кол маадыры – Солун-Ирей. Солун-Ирей дээрге чон аразында ады, а шын ады Отаң-оол.

«...– Ирейни чүге «солун» дээн чүвөл? – деп, Даш-оолдуң сонуургаа аайлыг эвес, узун чугааны эгеледи эвеспе.

– Солун чугаалыг кижилер хөй. Чугаалаар чүвези солун ыйнаан – деп, Кара-оол ону дораан үзе кирди...

«Ирейниң адын улус черле адавас. Тыва кижии черле ындыг: улуг улустуң адын чык кылдыр адап болбас – деп, Дарыш-оол ынча дээр кижии.» (ЭД Эокк 6).

«Төрежик-биле Отаң-оол ужур-чөптү сагып билир болгаи, таалыңның аксын чежип, кургаг хараганга от сала каапкаи, аыш-чемниң дээжизин ынаар каап, ужа, төштү чевег угландыр салып кааи, артканын алгаи арлы бергеннер» (ЭД Эокк 12).

Үстүнде чижектерде автор школачы бичии оолдарның чаңчылды эки билирин, ону хажытпайн сагып чоруурун көргүзүп каан.

Тыва кижии арт кырынга үнүп келгеш, аңаа доктаап, аыш-чеминиң дээжин дөрт чүкче орук-суур эки болзун дээш чажып, чалбарыыр: «Бо удаада, өл-ааржымны Хойтпак-Чажаркырынга үнүп келгеш, өрү-куду чажып, ыяшка адым кудуруундан каи хыл үзе кескеш, баглап кагдым. Тевемниң бирээзин чыттыргаи, барба аксын чежип, оон бир адыш тараа алгаи база өрү-куду чажып кагдым» (ЭД Хд 36).

«Өгге кирген кижии аяк эрии ызырар, арга кирген кижии саат дайнаар» деп тыва улустуңүлегер домаа бар. Ол өгбелеривистиң база бир чараш чаңчылының дугайында чугаалап турар: өгге кирген кижиге ыяап шайын кудуп, аыш-чемин салыр:

«Тавак долу эът мурнумга салдынды. Ында кижии кайгаар чүү деп. Тываларның шаг шаандан тура чаңчылы ышказыл. Орук чораан чорумалга таныыр-танывазы хамаанчокка изиг шайын кудар, бар болза чаглыг эъдин дүлөр. Тываларның аразындан чок дээн харам кадай безин мону ыяап сагыыр ышказык.» (ЭД Хд 57).

Авторнуң чогаал ажылынга бердингенин, ооң салым-чаяянының күжүн дараазында уругларга чечен чугаалары, тоожулары бадыткап турар.

Ылаңгыя “Кулузун шынаазы чурттуг оолдар”, “Мөңгө ыр”, “Бичии балыкчы”, “Талыгырда чаңгы” деп чогаалдары бир онзагай, өске авторларныындан ылгалдыг, амыдыралчы бедик арга-мергежилдиг, дуржулгалыг кижиге деп чүвени херечилеп турар.

Э.Донгактың чогаалчы болурунга оон ыңай кандыг барымдаалар үндезин болган деп айтырыгга – чогаалчының чон-биле харылзаалыг ажылдап чорааны деп база чугаалап болур. Э.Донгак хөй чылдарның дургузунда амыдыралын журналистика ажылы-биле холбап, чонну дүвүредип, хөлзедип чоруур айтырыгларны чырыдып, амыдыралдың арыннары – болуушкуннар-биле солун номчукчуларын таныштырып келген.

Редакцияларга ажылдап тургаш, кожуун, суурларже үнүүшкүннерни кылып, номчукчуларның чагаалары-биле чоок таныжып ажылдап чораан. Ынчангаш авторнуң чогаалдарының чончу хөөннүг болганының бир чылдагааны ол деп санап болур.

Г.Н. Пospelов чогаалчыларның ажылдарын «чогаалчының медитативтиг чугаазы-дыр» [Пospelов 1998: 106] деп тодарадып турар. Ынчангаш чогаалга чүгле авторнуң иштики делегейи, хууда минниишкиннери чуруттунар эвес, а ниитилел дугайында оон боданыышкыннары база илереттинип турар.

Ынчангаш тыва уруглар чогаалынга улуг үлүг-хуузун киирген авторларның бирээзи – Э.Донгактың чогаалчы ажылының кол дөстөрүн көөрге, ол уругларга бижээн чечен чугааларының, тоожуларының боттарында көстүп, чогаалчының намдарындан илереп турар. Тыва улустуң аас чогаалындан хөөн киргеш, салым-чаяанның, эскериичел, чымчак сеткилдинг тевиин-биле бижиттинген, чонга чоок, бичии маадырларның иштики делегейин, амыдыралдың айтырыгларын, чурумалдарын көргүскен чеченчогаалдар чыындылары «Талыгырда

чаңгыдан» эгелээш, «Кулузун шынаазы чурттуг оолдар» чедир философчу утка-шынары улам күштелип олурар.

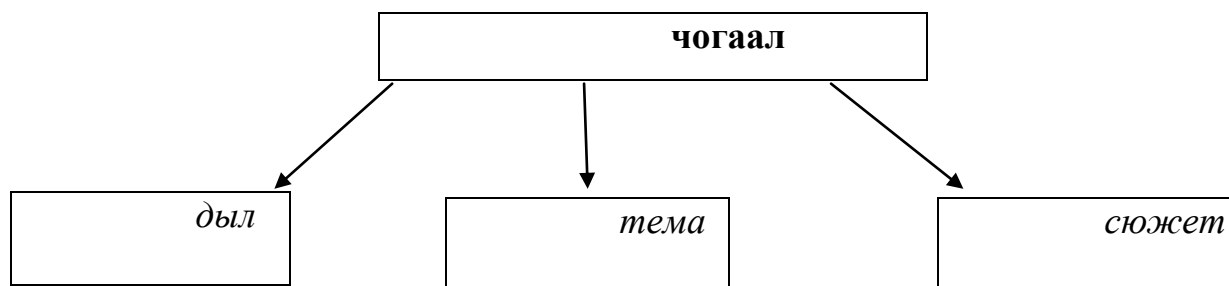
Оон аңгыда, езулуг чогаалчы кижиниң бодалдары чондан укталган, сагыш-сеткили чон-биле тудуш, үнү ооң үнү-биле үннеш болур ужурлуг. Эдуард Донгак тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалын кончуг эки билир, ынчангаш ол чоннуң делегей көрүүшкүнүн бодунуң уран-чечен, чончу дылы-биле чедимчелиг илередип чоруур чогаалчы деп билзе чогуур.

II эге.Уругларга чечен чугааларының тематиказы

Тыва бижикти чогаатканы болгаш чон ортузунга шалыпкын нептереткени мурнунда төрөл бөлүк, аймактар аайы-биле ылгалып чораан тываларның чаңгыс аай аймак, нация бооп каттыжарынга чугула фактор апарганы-биле чергелештир культура революциязының улус-демократтыг чадазының эгезин салган. Башкылар, эмчилер, садыг, саң-хөө, мал, чер ажылының мергежилдиглери, чолаачылар, ужудукчулар — национал кадрлар көвүдээн. Тыва чечен чогаал тыптып келген.

Чоннуң байлак аас чогаалы, орус болгаш кожа-хелбээ түрк уктуг база моол чоннарның литературалары тыва литератураның укталган дөстери болур [ТЛ 2008: 6].

Чогаалдың тыптырынга улуг салдарлыг кол чүүлдерни дараазында схемадан көрүп болур бис.

Дыл – чогаалга кол чүүл болур, ынчангаш чогаалчының чугула сорулгазы – дылда бар сөстөрнүң дузазы-биле кижилернүң овур-хевири, мөзү-шынарын, аажы-чаңын, амыдырал-чуртталгада болуушкуннарны, агаар-бойдустуң чурумалдарын, угаан-бодалдың уг-шиин, сагыш-сеткилдин дойлуушкунун уран-чечен сөстүң күжү-биле номчукчуга көргүзүп бүзүредир болур.

Тема дээрге чогаалчының дуржулгазындан төрүттүнер идея-дыр. Ынчангаш тема чогаалдың ийи дугаар кол чүүлү болур. Чогаалчы амыдыралдың янзы-бүрү болуушкуннарын, кижилернүң аажы-чаңын болгаш ниитилелдин хөй талалыг хөгжүлдезин хайгаарап чораанының түңнелинде

чогаалдың темазы чоорту ажыттынып, чүнүң дугайында, канчаар бижиирин шилип алыр. Амыдырал, өлүм, ынакшыл болгаш кара сагыш, найырал болгаш өжээн, экииргек болгаш харам чорук дээн ышкаш темаларны автор шилип алгаш, кандыг идеяны илередир дээш бижиирин боду тодарадып, ону овор-хевирлерчогааткаш,сөс-билечуруп көргүзөр.

М.Горький мынча дээн: «Тема дээрге амыдырал дугайында авторнун дуржулгазынга төрүттүнген, ынчалза-даа ам-даа чедир чуруттунмаан, овор-хевирге чырыдарын негеп турар бодал азы идея». Ынчангаш тема чогаалда чуруп көргүскен чүүл болур [Радкович 194]. «Тема – авторнун кол кичээнгейин угландырган амыдыралчы айтырыгларның кол долгандырыы. Тема чогаалдың идеязы-биле сырый тудуш харылзаалыг. Чечен чогаалдың утка-шынарын ханызы-биле билип алырынга, ооң идея-тематиктиг шынарын сайгарары чугула» [ЛЭС 1987:182].

«Идея грек дылдан укталган болгаш «көстүп турар чүүл» дээн утканы илередип турар». Ынчангаш идея дээрге чогаалдың кол бодалы.

«Чогаалдың идеязы» чуруттунган овор-хевирлер дамчыштыр илереттинип кээр чогаалдың кол утка-шынары [ЛЭС 198 750].

ИндийлитератураныңүндезилекчизиР. Тагор мынчаар бижип турар: «Долгандыр турар делегей бистин медреселивиске деггеш, ол-ла делегейге өске делегей тургузар. Ол делегей өңнер, овор-хевирлер, үннер-биле илереттинер. Ол делегей-билебистин буян болгаш бузут дугайында билиглеривис, сезиглелдеривис, ажыг-шүжүүвүс болгаш өөрүшкүвүс харылзашкак апаар. Оларның илереттинери бистин сеткил-сагыжывыстың сайзыралындан хамааржыр» [Волков 473].

«Литератураның көдүрлүүшкүнүңе чаа салгалдарның чаа амыдырал дуржулгазы, чогаалчы көрүүшкүнү шиитпирлиг рольду ойнаар» деп тыва литератураның сураглыг шинчилекчизи чораан А.Калзанның бо сестери чогаалчы салгал бүрүзүңге хамааржы бээр дээрзи тодаргай.

Чогаалгаүшкү чугула чүүл – *сюжет* болур, ол дээрге кижилерниң аразында харылзаазы, чөрүлдээлери, ынакшылы болгаш өжээргели, черле

ынчаш ниитизи-биле, бот-боттарынга хамаарылгазы – оларның аажы-чаңының болгаш мөзүзүнүң илереп келирин база дадыгып каңналырын азы өскерлип буураарынкөргүзери сюжеттин алыс өзээ болур. Бо үш кол негелдени чогулгалыг сагыыр болза, чүгле ынчан езулуг литература чогаалы бижиттинер. Ол дугайын М.Горький «Аныяктар-биле чугаазынга» онзалап айыткан. Тыва литература чогаалыныңтыптып төрүт-түнөрингечогаалчыларныңчогаал теориязын (колдуунда-ла, бо үш чугула негелдени) шиңгээдип алганы база улуг ужур-дузалыг болган [ТЛ 2008: 12].

Уруглар чогаалы Тывада өзүп олурар салгалды кижизидеринге бодунуң биче эвес үлүүн кирип келген. Келир үениң хамаатыларынга шүлүк, чечен чугаа, тоожу азы шии биживээн чаңгыс-даа тыва чогаалчы чок. С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, Б.Хөвөңмей, О.Саган-оол, В.Эренчин, С.Тамба, С.Сүрүң-оол, Ю.Кюнзегеш, О.Сувакпит, М.Кенин-Лопсан, К.Кудажы — Тываның шупту сураглыг чогаалчылары ажы-төлдүң эстетиктиг негелделерин кичээнгейден ыратпайн, ооң сеткилин хөй-хөй чогаалдар-биле өөрткен. Л.Чадамба, Э.Кечил-оол, Ч.Кара-Күске, К.Аракчаа, К. Ондарның чогаалдары колуунда бичии уругларга бижиттинген. Бичии уругларның номчулгазын чогаалчылар боттарының номнарындан аңгыда орус дылдан очулгалар болгаш улустуң аас чогаалдары-биле хандырып турар.

Уруглар чогаалы бичии улустуң назы-харының, хайгааралдарының, сонугалдарының хире-чергезинге таарыштыр долгандыр турар делегейниң хөй янзы чүүлдериниңовур-хевирлерин дүрзүлөп турар. Чогаалчылар эң-не сонуграк номчукчуларының моральдыг бүдүжүнүң сеткил-сагыжының буянныг, чымчак, эрес болурун күзөп бижип турар.

Тываның шупту сураглыг чогаалчылары ажы-төлдүң эстетиктиг негелделерин кичээнгейден ыратпайн, ооң сеткилин хөй-хөй чогаалдар-биле өөрткен [Калзан 1980: 19]. Баштайгы проза чогаалдары — янзы-бүрү темаларга бижиттинген чечен чугаалар — чүнүң-даа мурнунда өөредилгеномнарынга колдап парлаттылган. “Бичии тургузукчулар”,

“Бистиң ажыл”, “Өөрениили” чергелиг номчулга номнарынга бичии уругларга таарыштырган орус чогаалдарның сюжедин барык хевээр артыргаш, маадырларның, черлерниң аттарын тыважыдып, бойдустун чурумалдарын Тываның байдалдарына чоокшуладып бичии өскерткеш парлагылаан.[Тыва литература 50].Чогаалчыларның бижээн чогаалдарының идея-тематикалары янзы-бүрү: **найырал, өөредилге, мөзү-шынар, кижизидилге, бойдус болгаш кижини, дайын** дээш оон-даа өске.

Бичии чаштарның болгаш школачыларның караандан, сагыжындан ыравас бойдус, мал-маганны чарашсынган, чаптаан чогаалдарның колдап турары моон-биле тайылбырлаттынар. Кыжын хар адаандан чемиш тып чири бергедеп кээрге, аштап түрөп келгеш, дүнеки дээрде төгерик айны огородта амданның капуста кылдыр көрүп чыдар коданның омур-хевирин дүрзүлээн Э. Кечил-оолдун «Дээрде капуста» деп шүлүглели чергелиг чогаалдар бичии кижилерни хайныктырбас аргажок.

Ясли, сад, школа назылыгларга чоок делегейниң чүүлдерин чуруп хевирлээн чогаалдар биче эвес кижизидикчи умур-дузалыг болур чугула. Ынчангаш угланыышкын моон-даа соңгаар сайзыраар умурлуг. Ынчалза-даа уруглар чогаалының үндезин сорулгазы төлептиг маадырның, үлегер-чижектиг улуг-даа, бичии-даа кижилерниң омур-хевирлерин амыдыралдың янзы-бүрү байдалдарына чурууру болур. Бо талазы-биле уран негелделер бичии чаш азы элээди уругларга таарыштырган чогаалдарга хамаарыштыр улам күштелген.

2.1.Мөзү-шынар темазы

Мөзү-шынар темазы— мөңгө темаларның бирээзи болгаш кандыг-даа литератураның кол кичээнгейинде турар. Ол делегей болгаш өске национал литератураларда кол черни ээлеп турар.

Амыдыралда тоомча чок, кижини нүүрүн чидирипкен, чилби кижилерниң мөзү-бүдүжүн Э. Донгак «Эртенги дүвүрээзин» деп чечен чугаазында

Чымчак-оолдун овор-хевирин дамчыштыр «Ядараан кулугур оолдарын эмзирип турда чоокишулап келген-дир мен. Ол мээң даажым апкан. Ажырбас оң. Бо кезжээ ыяап элик бары чиир-дир мен. Моон ырап кай баарыл ол» деп, ол иштинде боданган» (ЭД ТЧ 91-92). «Быт кезжи кедип алган чүве дег хаи куу ашак ам база биээни үүлгедир дээн-дир. харын-даа болза боомну чажырып алдым. Кончуг куурумчу эвес болза чайладыр чиир эътти хеңмелеп алыр бодаан чүве. Үргүлчү маңаа олулар эвес бо. Бир келгеш таптыг кыра хеңмелеп алгай мен аан» деп, ол боозун, часкаш, чоорганга ораагаи куспактап алган» көргүскөн.

Автор ук одуругларда дорукпаан эзириктерлиг эликче семеп,бодунун борбак хырнын бодап чоруур, кээргээр сеткил чок, доңгун,төлеп чок маадырны дамчыштыр чечен чугаада мөзү-бүдүш темазын чырыткан.

А «Хаварыктар» деп чогаалда үстүндө көргенивис чечен чугаага көөрдө сыр өске. Чогаалдың тоожукчу маадыры он үш харлыг бичии оол база оон авазы чеже-даа бөдүүн амыдыралдыг чорза чуртталганың нарын-берге чалгыгларынга удур туржуп, бурунгаар чүткүп чоруур. Ол дугайын чогаалчы дараазында одуругларда чырыткан.

«— Авай, сен колхоз даргазы ажылдава деп турда-ла чүгө чоруптуң?

— Ам канчаар, оглум. Мен ажылдавас болзумза чиир арбайны кым бээрил?

— Авай, сен чүгө аарый бээр кылдыр ажыл кылыр сен? Мээң клазымда оолдар, уругларның авалары кадык ышказыл? Авай, мен ажылдаайн дээш. Ачазы чок кижиге меңээ чүгле ажыл херек. Өөредилге, ном-дептерни чоор мен. Түрегделимден олар адырыптар шаа бар эвес. Буга казып чоууйн дээш.

— Ынчанмас, оглум! Сээң харың чүгле он үш. Канчаар ажылдаар сен. Кадыым бичии-ле эки апаарга аажылдаар мен, оглум. А сен эртем-номдан салдынма.

— Авай! Мен ачам ышкаш эрте өлбөс мен. Оолдарым, кадайым түрей бээрлер. Кажан-даа өлбөс мен – деп алгырыпкан чордум» (ЭД Тч 57).

Автор улустуң аас чогаалында чоннуң салгалдан салгалче дамчыдып келген билиглерин, арга-дуржулгазын, мерген бодалдарын кончуг чараш, чедингири-биле бичии номчукчуларынга чогаалдарын дамчыштыр сөңнөп турар. Улустуң аас чогаалының жанр-хевирлери арбын ажыглаттынган. Олар чогаалдарның идеялиг утказын тодаргай дамчыдарынга, овор-хевирлер тургузарынга, уран-чечен болдурарынга, маадырларның сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын көргүзеринге, чогаалдың дылын номчуштуг болдуруп, Э.Донгактың мөзү-шынар темазынга бижиттинген уругларга чогаалдарының аас чогаалы-биле сырый харылзаалыын көргүзүп турар. Аас чогаалының жанр-хевирлери, уран аргалары чогаалдарында чуруттунган овор-хевирлерниң психологиязын, характерин, мөзү-бүдүжүн илередириңден аңгыда, ылаңгыя тыва чоннуң менталитедин улам тодаргай болдуруп турары-биле онзагай.

2.2. Төрээн чурт темазы

«Төрээн чери, төрөл чону чок болза, чогаалчы-даа, ыраажы-даа турбас» деп чүс-чүс чылдар бурунгаар угаанныг кижилер түңнөп, чугаалап чорааннар.

Э. Донгактың төрээн чери – Өвүр кожууннуң Дус-Даг сумузу. Төрээн чериниң чараш бойдузу келир үеде чогаалчы болур оолдуң сагыш-сеткилинге чараш эстетиктиг чурумалдарны чашкы үезинден-не, өртемчейни билип эгелээн баштайгы хүннеринден тура-ла арттырып каан деп болур. Ол бодунуң чаңгыс чер-чурттуглары В.Көк-оол, С.Сарыг-оол, Н.Куулар, М. Доржу ышкаш, төрээн черин ыдыкшыдып, ооң кайгамчык чараш бойдузун алгап-мактап, бодунуу-биле онзагай бижип чораан.

Ооң төрээн чер-чурт темазын чырыткан чогаалдарыханы ынакшыл-биле чогааттынган, уян хөөннүг. Оларга «Оран төлү», “Кулузун-шынаазы чурттуг оолдар”, «Чолдак-Аңчының чугаалары», «Меңниг-Сегел», «Талыгырда чаңгы» дээн ышкаш чогаалдары хамааржыр.

«Май-оол Туматтың төрээн сурунуң ады Кулузун-Шынаазы... Дуран-биле көрүп четпес шөйлү берген шынаа мында.бедиктерден чайын

хараптарга, чиргилчини-ле кедергей. Шынааныңыяш-дажсы чиргилчинге чивеңейнип, сактырга-ла, өрү-куду көжсүп-дүжсүп, чаржсып ойнап турганзыг-даа.

Күзүн Кулузун-Шынаазы бир аңгы хевин кедип, тоол-домакта куда-найырга белеткенген кыс дег анаар.Кулузун-Шынаазы тулган чараиш, чараиш боорда, турар чери ховар дээн байлак оран...” (ЭД Кшчо 4-5) –деп автор төрөөн чериниң онзагай агаар-бойдузун мындыг янзылыг чечен-мерген «Кулузун-шынаазы чурттуг оолдар» деп тоожузунда бижип көргүзүп турар.

«...Езулуг каишпалдар база мында. Орзу-дески Таңдызындан дамырак суглар судалдар ышкаш сыстып үнүп, сымыранып ырлажырлар. Оруу узап, каттышса-каттышса хемнер апарып, Таңды бажындан орлу берген чүве ышкаш, ужузуп-ла бадарлар. Улугларының даажсы дөө-ле хем дүвүнде каагайнып, кайы ырактан дыңналы бээр. Олар, далайже далашкан чүве дег, дүн-хүн чок мөөрөп-ле чыдарлар. Каишпалдарның чамдыызындан харай бээрге, дөвүн куду дүвү көзүлбес: чүгле хем даажсы дыңналыр. Каишпалдар ишти-биле чадаг кижии кылаиштаар арга чок, узун дыт бажынга деңнежип турар ужарларлыг...» (ЭД Эшчо 7) – деп күштүг сеткил-биле, чечен-мерген дыл-биле төрөөн чер темазын чырытканы номчукчу кижиге чараш, хайныышкынныг бодалдарны оттуруптар.

Ыракка-даа, чоокка-даа чорааш, кижии төрөөн чери, төрөл чону-биле сеткили тудуш деп мөңгө идеяны, төрөөн чери-биле төрөл чонунуң аажы-чаңы база харылзаалыг деп бодалды чогаалдарында чер-чурт мотивин таварыштыр чедимчелиг чуруп турар.

Э.Донгактың чер-чуртун бижип тура, чүгле ооң чараш бойдузунче улуг кичээнгей салып, алгап, мактаарында эвес, а төрөөн чер-чурт дугайында чараш бодалдар-биле чергелештир бодунуң уян минниишкиннерин, сактыышкыннарын тодаргай чуруп турары болур:

«...Мооң мурнунда Хойтпак-Чажар кырынга ынчаар черле чүдүвейн чордум. Бо удаада, та чүм ол ыйнаан: дыка үр доктаап, билирим

чалбарыгларны аза-соора адагылап, бодумга чораан аъш-чемимни чажсып, шаанга кирдим.

Хойтпак-Чажарның дүре октапкан аргамчы дег, дыйлаңайнып чоруй барганы одуруун куду чўьктүг тевелеримни чедип алгаи, бадып келдим. Оон ыңай орук каалама-биле дөмей-ле. Бичии-даа ажыг чок. Чүгле кызаалар таваржы бээрге, хемни чеже-даа катап кежер. Хемниң хун бадар талазы даңды-ла шаңгыр-шаңгыр хаяларлыг. Топтап көрүп чоруурга, те, чуңма дүште чок оъттап чоруурлар. А хун үнер талазы кедергей кадыр, кадыр боорда чылан өтпес шыргай мыйгак-хараганныг. Тайга черниң янзы-бүрү ыаи-дажы ында. Ынаар чүгле чалгынныг чүве углаар» (ЭД Сч 36).

Ынчангаш Эдуард Люндупович төрөөн чер-чурт темазын онзагай ажыдып шыдаан, уран-чечен аргаларның дузазы-биле, төрөөн черинде болуп турар болуушкуннарны этнографтыг детальдар-биле чурааны чогаалдарының чурумалын күштелдирип турар. Бо теманы чырыткан чогаалдарында авторнуң уян хөөнү, төрөөн черинге, төрөл чонунга чоргаараан сеткили сиңниккен, амыдыралда бар боттуг харылзааларны, оларның элементилериниң тудушкаан көргүскен. Чоорту олар метафоралыг уткаже шилчип, социал, интеллектуалдыг болгаш сагыш-сеткил талазы-биле билиишкиннерже шилчээн. Оларда Кижиг, Бойдус болгаш Чер-чурт чаңгыс дөстүг, демниг деп ыдык хөөн илереп турар.

2.3. Ынакшыл темазы

Делегей литературазында ынакшыл темазы – эң-не делгеренгей көскү черни ээлеп чоруур. Чогаалчылар ынак эжинге тураскаадып, хөй-хөй өлүм чок роман, тоожу, чечен чугаа, шүлүктерни бижээн, чүге дээрге ынакшыл темазы литературага улуг салдарны чедирип, номчукчуларның сонуургалын хаара тудуп чоруур.

Э. Донгактың чогаалдарында ынакшыл темазынга бижиттинген чечен чугаалары база арбын. Оларга «Ийи чагаа», «Ээр-дагыр оруктар», «Сайзанак» дээш оон-даа өске чогаалдарын хамаарыштырып болур.

Ол чечен чугааларында аныяктарның харылзаазын дамчыштыр ынакшылды чырыткан. Ол «Ийи чагаа» деп чогаалындаынакшылдың хуулгаазын чажыттарын Калдар-оолдуң Машага сонуургалын кожаң дамчыштыр илереткен.

«Күзүн күзээр күзээң ол бе,

Күзүрүмнүг сарыг хову.

Күзеп ойнаар эжи-ле олбе,

Күзел четпес чаи-ла уруг» (ЭД Тч 63).

«Ийи чагаада» аныяктарның ынакшылын кожаңнап илерткен болза, а «Сайзанак» деп чечен чугаада уругларның ынакшылы ойнап-өскөн сайзаанааның уламындан сонуургалының кыптыгып үнгенин мынчаар илереткен. *«Сайзаанывысты утпайн чор, ол черге чеде берзиңзе, иштин ынчангы дег кылдыр эдип каар сен» диди» (ЭД Тч 86).*

Үстүндө бердинген одуруглардан чечен чугаада ынакшыл темазын чидии-биле көдүргөн.

2.4. Дайын темазы

1941 чылдың июнь 22-де гитлержи Германия дээрбечи оор езу-биле Совет Эвилелинче халдап, совет чоннуң тайбың амыдыралынче, аас-кежиктиг, хостуг чуртталгазынче ханныг мезизин арнып келген. Ынчангаш тыва араттар Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш, Совет Эвилелинге дузазын кадып, эки-турачы оолдар, кыстар дайзынны чылча шавар дээш фронтуже чоруп эгелээн. Ынчангаш дайын үезинде тыва литература шынар талазы-биле чаа үе-чадаже көдүрүлгөн: ынчан шүлүглел, тоожу чергелиг улуг чогаалдар көстүп, литературага чаа хевирлер калбаа-

биле тыптып, чогаалчылар амыдыралды мурнукузундан артык ханы, хөй талалыг, шынныг көргүскеннер.

Тываның чогаалчыларының патриоттук темаларга бижээн шүлүктери, чечен чугаалары, чечен чүүлдери солуннарга болгаш литературлуг чыындыларга парлаттынып турган. Дайын темазы 1941–1945 чылдардан эгелеп Тывага элээн калбарып, тывыжын тыва берген. Дайын чылдарында хөй-хөй өлүм чок чогаалдар удаа-дараа төрүттүнген. Чижээ, С.Пюрбюнүн “Дайынчыга”, С.Сарыг-оолдун “Танкычыгы чагыг”, “Белек”, “Саны-Мөге”, “Тыва арат чонунун мурнундан”, дээш оон-даа өске.

Э. Донгак база бо теманы оюп эртпээн. “Талыгырда чаңгы”, «Далай эриинге», “Автобус манаан кырган” деп уругларга бижээн чогаалдыры хамааржыр.

Дайын темазынга бижиттинген чогаалдарның кол маадыры байгы күжүн дайзынны чылча шавар херекке берип турар Төрээн чурттуң патриоду турган. “Талыгырда чаңгы” деп тоожузуңда Дарган-оол биле Норжун Түлүштерниң улуг оглу фронтуже эки тура-биле чоруптар: *“Мен баар мен! – деп, артымда кижси алгырарга, Сендең-оол акымның үнүн танып кагдым. Ол шыва тонун астып алган, холунда саазынныг, улус аразындан ушта кылаштап бар чору... Калчаалыг дайзын-биле сокчур кылдыр мени чорударын дилеп тур мен”* (ЭД Тч 15).

Тыва эки турачыларның омур-хевирлери бөгүнгү шериг-патриоттук болгаш моральдыг кижизидилгеге канчаар-даа аажок ужур-дузалыг дээрзи кымга-даа билдингир.

Дайын үезинде чеже авалар ажы-төлү дээш сагыш човап, уйгу-дыш көрбөстөп, ыы-сызын көргөн дээрзин дараазында чижектен көрээлиңер: Сендең-оолдун авазы: *“Күжүр, оглум, тенивейн көр! Кырган ада-иең бодап көр! Мындаа маңаа суму даргазы чорда чугааладым. Хамык малды буронтаа берейн. Ооң орнунга оглум арттырып алың – дээш, авам шүжүледи ыглай берди”* (ЭД Тч 24).

Дарган-оол биле Норжуңнуң оглу Сендең-оол фронтудан ээп келбейн баар: *“Ийи борбак оглумнуң бирээзи ам чогу ол-дур! Назы-харым дөгүй бергеш, божсаан оглум чүве. Аза сартыы чүвемни ай! – дээш авам ыглай берди”* (ЭД Тч 47).

Ол үеде уругларның ойнаар оюну безин фашистерге удур дайылдажып удур тулчуп турар кылдыр ойнаар турган дээрзинчогаалчы бичии маадырлар Анай-оол биле ооң эжи Кызыл-оолдуң оюнун таварыштыр көргүскен: *“Мачистерниң хөйүн көрнөн. Ам оларның-биле дайылдажып кириптер бис – дээш, бир дашты октааш, одурту тургускулап кааны шөйбек дажының бирээзин ужур шаапты. — Ол-дур бе? Бир мачис өлдү. Бөгүн ыяап-ла чүс мачис өлүрер мен”* (ЭД Тч 34).

Э. Донгактың «Далай эриинге» деп чечен чугаазында Митрофан Михайловичтиң эрес-дидим чоруу-биле дайынга киржип, Ада-чуртун камгалап тулчуп чораанын ооң салдарындан бертик-межел чанып кээрге, кат-иези күдээзин далдап каапканындан өг-бүлениң бүтпээн ынакшылын база чырыткан. *«Дайын уржуундан түрээнерни хөйнү көрдүм. Берлин чедир хосташканым хоорай, суурларда аштаан-түрөөн кырганның, чаштарның хөйүн чүү чүвеге деңнеп чугаалаар аайын тыппас мен»* (ЭД Тч 78).

«Ол бертик-межел кижини чүнүң-биле азыраар бодап алды, «чоруй баар мен» деп дүүн боду чугаалап орбады бе? Оон шыдавыже туттунуп, халбактанган херээң чүл?» (ЭД Тч 82)

Чогаалчының «Далай эриинге», “Талыгырда чаңгы” деп чечен чугааларында дайын болгаш ынакшыл темазын тодаргайы-биле чырыткан. Э. Донгак үстүндө көргенивис одуругларда дайын чылдарының хоожуудангай нарын берге үезин база боттанмаан ынакшылды чуруурун оралдашкан.

“Автобус манаан кырган” деп чечен чугаазында дайынче чорупкаш, өлүрткен 5 алышкының угбазы, дуңмазы болур кырганның кады төрөөннерин дайын төнө бергенде-даа, хөй чылдар эртсе-даа, ам-даа манап турарын бижээн: *“Көңгүс чаш оолдар... та кандыг черде кара бажын кагган эрлер. Үре-садызын безин арттырыптар назылап четтикпээн чаштар.*

Оларны өстүрүп каан ада-иези база кызыл-дустаан. Чүгле чаңгыс кырган кадай (оолдарның угбазы, дуңмазы) даштын ыт хөг дээрге безин чүрээ онаш кынныр. Акыларының, дуңмаларының бирээзи кажан-на чедип келир ирги деп манап олулар кырган. (ЭД Хд 190).

Э. Донгактың дайын темазынга бижээн чогаалдары бичии номчукчуларга хамааты кижиниң төрөөн чуртка ханы ынакшылы, ону амытын харамнанмай камгалаарының, фронтуга бүгү күш-биле дузалаарының сеткил-бодалын оттуруп, шериг-патриоттуг кижизидилгелиг чогаалдар болур. Бо чогаалдар төөгүнү, амгы үени, даартагы хүннү, амыдыралды ханы билип алырынга, аныяк-өскенни мөзү-бүдүшке, чараш аажы-чаңга кижизидеринге улуг ужур-дузалыг.

2.5. Киж болгаш бойдус

Киж болгаш бойдус деп тема— литературада база бир кол темаларның бирээзи. А амгы үеде кончуг чидиг темаларның бирээзи болуп турар. Бойдус дээрге чүгле ыяш-даш, арга-арыгны камгалаары эвес, а дириг амытаннар биле кижиниң харылзаазы база болур. Эдуард Донгактың “Мөңгө ыр”, “Саазында чурук”, “Шиижектер”, “Эштир бора-хирилээлер”, “Бичии балыкчы”, “Мөңгө хадылар”, “Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар” деп чогаалдарын киж болгаш бойдус темазынга бижиттинген.

Киж биле бойдустуң харылзаазын улустуң аас чогаалындан эгелээн. Дириг амытаннар дугайында тоолдарның чамдыызында кижилерниң аажы-чаңында четпес чүүлдерни шүгүмчүлөп, мораль дугайында чугула айтырыгларны көдүргөн. Чижээ, “Дилги чүгө кыскыл апарганыл?” деп тоолда дилги бодун эмин эртир өрү көрдүнгөш, чарышка аштыргаш, ыятканындан кызыл апарган деп кочулап көргүзүп турар. Шак мындыг, басня хевирлиг тоолдар тыва аас чогаалында кайы хөй.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарның мааадырлары колдуунда адыгуузун амытаннар болур. Ооң-биле кады чамдык ындыг тоолдарга чүгле

дириг амытаннарның эвес, а харын кижилерниң омур-хевири чугула ужур-дузалыг болур. Чижээлээрге “Ашак биле парлар” деп сураглыг тоолда каржы араатаннарны яды ашак сагынгыр угаанының ачызында канчаар тиилээнин чугаалаар.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар бөгүнге чедир кижизидикчи ужур-дуказын чидирбээн, эң ылаңгыя бичии уругларга аажок солун болгаш ажыктыг. [Тыва литература 17]

“Мөңгө ыр” деп чечен чугаада кол маадыр — Дозар. Дозар — чүрек дужунда актыг, уяланчак кудуруктуг, кызыл-калдар кара аңчы ханныг ыт. Ыттың “сагыш-сеткилин”, аажы-чаңын кончуг тода бижээн: “...Дозар Эгерниң холундан дайнапкан. Холун өттүр ызыртып алган Эгер оон ыңай чокушур харык чок апарып, чүгле камгаланып эгелээн. Кортук Казар чоокушулап чадап, чүгле дескиндир маңнап турда, ээлери оларны чара сывырыпкан. Дозар ол тулчуушкунга тишлекчи болуп үнзе-даа, биеэки чаңын кагбаан. Ол өг чанында-даа эвес, шала ыракта дөң кырынга хой дег даш баарынга чыдынныг. Ээзинге Казар биле Эгер ышкаш огланып халывас. Дүне колдуунда уйгу чок. Кыштагның мурнуу талазында Дыттыг-Тейни дескиндир маңнап кааптар” (ЭД Хд 174).

Адыгуузун амытанның угаанныын, дидиминкөргүскенин дараазында чижектен көөр бис: “Дозар чер-дээр сыңмас кылдыр ээрип, оларже уткуштур маңнап-ла каан... Бөрү тудуп алган кулунунуң иштин чара соккаш, бир дугаарында чаглыг-чаглыг черлерин бүдүнге сыыргылапкаш, буттарының мөң эъдин, сөөгү-биле дайнап чип алган. Ол аразында ыт маңнап келгеш, кыңчыктырбаан. Бөрү дезинтер дээрге, долу ижин хоржок. Кара калдар ыт келген дораан ооң кырынче шурай берген... ооң ооргазындан чүктенипкеш дүшпестээн... Демисел үр уламчылаан. Бөрүнүң чилчи үзүлген, ыттың база күжү төнүп олурган. ол читкеден ызхырган черин салбайн, улам ханылап чоруй, ам-на боостаазынче чоокушулап эгелээн. Бир хандыр ызырарга, ыттың каң диштери бөрүнүң кызыл-өөжүнге келген. ...Дозар ооң боостаазын үзе дайнапкан.

Удурланыкчызы шимчевейн баарга, ыт ам-на салыпкан”(ЭД Хд 178).

Дозарның ээзи Бадарчы ыдының коданчызын эскербейн, боолап кааптар. “Адыгуузун мал ынчан кижі ышкаш чугааланганын сактып ордум: *“Кем чок ыт Дозарны көр. Кымнар аңаа кемин салчык? Эгер биле Казар болгай. Чөгенчиг адааргак хейлер. Эки ээжнің бажынга олуруп алдылар. А ээвис ону билбейн чораан. Ам-даа билбес хомуданчыын”* (ЭД Хд 188). Бо тоожуда чогаалчының кол сорулгазы – кижинің өнүү ытты хүндүлээр, кээргээр дугайында бодал кол болуп турар. Чечен чугаада кижизиг, угаанныг чорук дугайында идеяны илереткен.

“Саазында чурук” деп чечен чугаазында бичии моортайны бичии оол өлүмден камгалап алып. Бо чечен чугаа база-ла кижі болгаш бойдус темага бижиттинген. Чаш кижі төлү азы дириг амытанның-даа төлү болза *“чаш төл бүрүзү дыка-ла кем чок, дыка камгалал чок”* деп кол бодалды илереткен.

“Кулузун шынаазы чурттуг оолдар” деп 13 эгеден тургустунган тоожунуң темазы бойдус камгалалы. *“Ынча дидиң бе дээн ышкаш, хөл уундан дүүргелер даажы чараштырып-ла эгелээн... оолдар кезек када чүнү канчаарын дугуржуп шаг болганнар. Дедир чанар. Мында машина-балгаттыг төтчеглекчилер куш кырып туруп бергенин улуг улуска чугаалаар дишкеннер...”* (ЭД Кшчо 10). Тоожунуң кол маадырлары өөреникчи оолдар Кулузун-Шынаазының чараш куштарын адып-боолап турар төтчеглекчилерни тударынга егерь Маадыр Санаевичиге дузазын кадып турары өөредиглиг ужур-дузалыг база чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазын күштелдирген. Автор бойдустуң амыдыралы-биле тодаргай таныштырып, чогаалда төрөөн чериниң онзагай каас-чаражын, дириг-амытаннарның, үнүш-дүжүдүнүң бай-байлаан чуруп көргүскөн. Тывада амыдыралдың чүнүң-биле холбашканы, бойдуска камналгалыг болуру, ону чарашсынып, үнелеп билири, ажыл-ишке чажындан сундугууру кижиниң бүдүш-байдалын хевирлээр деп чогаалчы элдээртип турар.

Ынчангаш Э. Донгактың чечен чугааларының тематикалары төрээн чер, ынакшыл, кижиге болгаш бойдус, байдусту камгалаары, мөзү-бүдүш, күш-ажыл, дайын темаларына чырыттырган деп түңнелге келдивис.

III эге. Чечен чугааларда чуруттунган овор-хевирлер

Бичии уругларга чоок делегейни чуруп хевирлээн чогаалдар улуг кижизидикчи ужур-дузалыг болур. Ынчангаш уруглар чогаалының үндезин сорулгазы төлептиг маадырның, үлегер-чижектиг улуг-даа, бичии-даа кижилерниң овор-хевирлерин амыдыралдың янзы-бүрү байдалдарына чурууру болур.

Овор-хевир— чечен чогаалда кижиниң амыдыралын илереткен чурук, чогаалчы амыдыралды чурувушаан, бодунуң бодалдарын илередир. Овор-хевирниң дузазы-биле кижилерниң аңгы-аңгы байдалда бодун алдынып чоруурун, бойдустуң болуушкуннарына хамаарылгазын көргүзер. Автор номчукчу кижиниң сагыш-сеткилин оттуруп, хөлзедип кээр овор-хевирлерни чогаалга чуруур дээш кызыдар. А номчукчу овор-хевирлерге бодунуң хамаарылгазын илередир [ЛЭС 1981 252]/

Чогаалчы кижини бодунуң чогаалында овор-хевирлерни номчукчу кижиниң кичээнгейин хаара тудуп аптар шынарлыг, эки үнелелди алып кылдыр бижиирде, уран-чечен аргаларны ажыглап, чечен-мерген, чедингир, билдингир, чараш, магаданчыг кылдыр бижээн болур.

Овор-хевирлерни чуруп тура, чогаалчының чогаалының идеялиин, амыдыралының чурумалын шынзыг, бүзүрениг шын, душ болган чүүлдерге кичээнгей салбайн, бир мөзүлеш чүүлдерни демдеглевишаан, амыдыралчы болуушкуннарны билип турары, салган айтырыгларның ханызы, амыдыралчы дуржулгазы болгаш чогаадыкчы бодалы кол рольду ойнап турар [ЛЭС 1987 340].

Тоожулал болгаш шии чогаалдарының идеязын чуруп илередирде, ында кирген маадырларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын көзүлдүр чуруурда сюжет улуг рольду ойнап турар. Сюжет дээрге хевир-дүрзүлерниң харылзаазындан укталган шимчээшкин [Реформатский 1987 180].

Сюжет (сujet деп француз дылдан үлегерлеттинген болгаш чүүл деп очулдурттунар) – чечен чогаалда болуушкуннарның шимчээшкинниг талазы

база чогаалдың сайзыралы, шимчээшкини, өскерилгези. Сюжеттиң кол шимчедикчизи – чөрүлдээ [ЛЭС 1987431]. Чөрүлдээ сайзыраан тудум сюжеттиң кезектери тыптыр: экспозиция, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкин тыптыр. Чамдык таварылгаларда чогаалдарның сюжеттиг шугумунга пролог, эпилог таваржыр.

Сюжет биле окур-хевир аразында сырый харылзаалыг, ынчангаш ажылывыстың бо эгезинге сюжет биле окур-хевирлерни сайгарарын оралдашкан бис.

Төлөптиг маадырның окур-хевирин тургузар дээш тыва уруглар чогаалчылары бөгүнгө чедир биче эвес чедишкinnerлиг болган. Маңаа чижек кылдыр Ф. Сеглеңмейниң “Нина Салчак каникулда”, С. Пюрбюнүң “Шынаппайның чугаалары”, М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг», Б. Ондарның «Алдын-оол биле Эникпен», Э.Мижиттиң “Течик” чогаалдарын адап болур. Фронтучу Күдер-оол дугайында М. Эргептиң бөлүк чечен чугааларының, «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузуңуң база Б. Ондарның «Алдын-оол биле Эникпен» деп тоожузуңуң маадырлары өзүп олурар номчукчуларга күш-ажылчы болгаш патриотчу соруку кижизидип шыдаар аргалыг кылдыр чуруттунгулаан.

Б. Хөвөңмейниң «Чүү болганыл?» деп чечен чугаазында бичии кижиниң ак сеткилдиниң дугайында айтырыг тургустунган. Оң маадыры сескикласстың өөреникчизи Монгуш-оол херээжен хол шагы тып алып. Кыдыра сеткилдиг чеңгези ол шакты холгаарлаар деп кызыдып турунда-ла, Монгуш-оол ону шагдаа черинге барып дужаап бээр. Шак милиция дамчыштыр ээзиниң холунга кирер. Бо сюжет-биле чогаалчы бичии маадырның сагыш-сеткилиниң чаражын тода көргүскөн.

Тыва уругларның ынак маадырларының саны немежип турар. Ындыг-даа болза амгы үениң кижизиниң төлөптиг маадырларын уругларга билдингир уран дыл-биле илередир сорулгазын үениң негелделеринге дүүштүр шиитпирлээри уруглар чогаалчыларындан

профессионалдыг билиг, мергежилин бедидерин болгаш номчукчулары-биле харылзааларын ханыладырын негеп турар.

Тыва уруглар чогаалы амгы үеде сайзырап турар. Бичии улустун эстетиктиг негелделери чогаалчыларның мурнунга чаа-чаа чогаадыкчы сорулгаларны тургузуп турар. Элээди оолдар-уругларның чаңының доктаарын, оларның амыдыралының бүгү талаларын нарын болгаш шын көргүзери, оларның угаан-бодал, сагыш-сеткил өзүлдезин шын орукче углаары — уруглар чогаалдарының авторларының кол хүлээлгези.

Э. Донгактың «Ийи чагаа» деп чечен чугааның сюжеттиг шугуму Калдар-оол биле Машаны дамчыштыр бижиттинген. Чечен чугааның экспозициязын автор чогаалдың эгезинде кысказы-биле берген: *«Орайтай бергенде четтинишкен ийи кижини чүгле Үгер сылдыс база алды айның чаазының айдың дээринде төгерик ай херечи бооп көрүп турган болган»* (ЭД ТЧ 64). Ук экспозиция чогаалда маадырларның аразында харылзаазының өзээн номчукчуга таныштырган.

Экспозиция соонда чогаалдың дүүшкүнү үнүп келир. Дүүшкүн – тыптып келген чөрүлдээлерни көргүзүп, болуушкуннууң дараазындаагы өөскүдүлгениң эгезин салган чурумалды көргүскен.

Чечен чугааның дүүшкүнү Калдар-оол Машаны бажыңының даштынга үдеп кээп чорааш, ооң эриннеринче ошкай кааптар. *«Маша Калдар-оолдан четтинип алган холун салбаан. Ол Калдар-оолче эргилип кээрге, ооң чүрээ тиккиледир сон, Машаның четтинип алган холун адыргааш, ооң эктинден куспактапкан. Ооң соонда Машаның эриннеринче улай-улай ошкапкан»* (ЭД ТЧ 64). Оон эгелээш чечен чугаага чөрүлдээ үнүп келир.

Тыптып келген чөрүлдээге үндезилеттингеш, болуушкуннарның өөскүдүлгези эгелээр. Аныяктарның ынакшылының хөрлээлеп кээп, ийи кижиниң аразында сонуургалының кыптыкканын көргүскен *«Шеригден келген кежээзин Калдар-оол Маша-биле Торгалыгның чоон дыттыг арыынга эрттирген. Даң адып келгенде, соогу кончуг анаарга, от салып*

алганнар» (ЭД Тч 66). Калдар-оол биле Машаның аразында сонuurгалының чечээ саглаңайнып частып үнүп олурган.

Чогаалда болуушкуннуң эң-не дошкуураан үези — дыңзыгышкын. Чечен чугаада болуушкуннарның эң-не дыңзыг байдалы – Калдар-оол биле Машаның чаа өң кирип орган чараш, чаагай ынакшылының дазылындан тура тыртып, узуткап октапкан дег болган. *«Калдар-оол! Шагда чүге меңээ сөглевээн сен. Хандагайтыданн кады кел чорувуста аан. Угбам мени кончуп шаг болду. Сен ынчан кончуг-ла сарыыл чок болган сен. Ол олчаан сени манап чорааным ол. Ам хоржок! Шаанда угбамны үдеп турган чордуң. Арын-нүүр чогуңну. Мен билбээним хомуданчыг болду – деп, Маша муңгаргай чугаалаан»* (ЭД Тч 66). Ол олчаан Калдар-оол биле Маша ийи тарай чоруй баргылааннар.

Чештинишкин – чечен чогаалда болуушкуннарның хөгжүлдезиниң түңнел кезээ. Чештинишкин – чогаалдың идеялиг утказының илередириниң бир кол чери. Чогаалдың чештинишкининге Маша Калдар-оолче чага бижип чорудар. *«Консерваторияга өөренип тургаш, чаңгыс курсчу бир уруг-биле таныжа берген, сөөлүнде Машадан чагаа келген. Чаагааның төнчүзүнде угбазы аңаа өршээл бергенин, Калдар-оол-биле катап харылзааны тударын сүмелээн болган. Таныжып турар уруу чагааны көрүп кааптар деп сезингеш, Калдар-оол ону узуткап каапкан. Харызын-даа биживээн. Бижиир дээрге таарымчалыг сөстөр тывылбас»* (ЭД Тч 66). Калдар-оол биле Машаның ынакшылы хул-ыйба дег олчаан бүтпээн. Калдар-оол амыдыралын тып, салым-хуузун чаңгыскурсчузу уруг-биле туда берген.

Чечен чугааның чештинишкини чедимчелиг деп санап турар бис.

Э. Донгактың «Хаварыктар» деп чечен чугаазының экспозициязы мынчаар эгелээн: *«Өөңерге баарга билир чүвеңер ном-дептер улус болгай силер. Ажылдап өөрениңер! Түрегделиңерни ном-дептериңер адырып бээр бе! Адаңар өлгөн сөөлүнде багай аваңар ужар четкен. Эр апарган кижси сен эки ажылда! Аваң азыра! – деп менче айыткаш, аттына аарак чугаалады»* (ЭД Тч 55).

Чогаалдың дүүшкүнүнгө бичии оол боданы берип, ажылдаар деп сорулганы бодунга салып, авазы-биле чугааны чорудар. «— *Авай, мен ажылдаайн дээш. Ачазы чоккижиге меңээ чүгле ажыл херек. Өөредилге, ном-дептерни чоор мен. Түрегделимден олар адырыптар шаа бар эвес. Буга казып чоууйн дээш* » (ЭД Тч 57). Оон эгелээш чогаалдың чөрүлдээзи үнүп келир.

Тыптып келген чөрүлдээге үндезилеттингеш, болуушкуннарның өөскүдүлгези тоожукчу маадыр буга казар дээш чеде бээрге, хову бригадири Болат-оолдун чөрүжүп, бодун өрү көрдүнүп турарын көргүскен « — *Сенден чадаан чүве бар бе, аал Мында ажыл кылган кижилерге арбай далганы чедишпейн турар. Дүрген чана бер! – деп, хову бригадир мени шуут өгден чүгле үндүр ойлатпаан*» (ЭД Тч 57). Чеже-даа кончуттуруп, куду көрдүрүп турза бичии маадырның ажылдаар күзели салдынмаан. Чечен чугааның дыңзыгышкынында тоожукчу маадыр ажылдың чымыжынга хилинчектенеип турар. «*Эртен туруп келиримге, эът-ханым ыстап-шылаары кончуг*». «*Хугбайыраан, мээң черим даштыг болган. Соомда эр, херээжен өөрүм үлүүн эрте-ле доозупканнар. Мен олардан озалдавас дээш шырбайып-ла турдум. Чүү-даа болза кезээ дүшкелекте сай, даштыг черни доозуптум*» (ЭД Тч 59). Ук сөзүглелде автор оолдун күш-ажылчы, кызымак, бурунгаар чүткүлдүг чоруун бижээн.

Дыңзыгышкын: «*Каиш хонук ажылдап чорумда, хол-будум ыстап-аарыыры бичи намдаан. Улуг улустан бичии-даа тудавайн, харын-даа чамдык кижилерни безин ажып турар болурумга, бригадир Болат-оол меңээ чемелиг чүве чугаалаваस्ताан*» (ЭД Тч 60). Чечен чугааның дыңзыгышкынынга бичии оолдун ажыл-хожулга, кадыг-бергеге чаңчыга бергенин автор бижип көргүскөн.

Чештинишишкин: «*Эки ажылдааннарга шаңнал база тывыскан. Колхоз даргазы бир дугаарында мээң адымны адааш, колхозчулар шаңнаар дээш сүрүп келген каиш хойнуң аразындан бир хойну шилип тургааш, хураганы-биле катый баглап берди*» (ЭД Тч 60).

Чечен чугааның чештинишкини чедимчелиг, номчукчунуң сагыш-сеткилинге дээштиг болган деп көрдүвүс.

Автор «Далай эриинге» деп чечен чугааның экспозициязын дараазында одуруглардан эгелээн: *«Госпитальга эккелгенин дең-дуңбилир мен. Оң холум тулчуушкун шөлүнгө үстүп чыдып калган. Солагайы мүн-не кадык, ийи буту кезип кааптар дээрге, өске балыг база хөй боорга эмчилер дидинмейн барган. Чүгээр анаарымга будум бирээзин кезип каапкан. Иелдирзин кезер дээрге ынавазымга эмчилер бир чыл иштинде эмнеп келгеш, мүн-не чүгээр кылып кааннар»* (ЭД Тч 80).

Митрофан Михайловичтиң бертик-межел байдалга келгени чечен чугааның экспозициязын көргүзүп турар.

Дүүшкүн: *«Анютамга ам-на чедип келдим. « — Ол бертик-межел кижини чүнүң-биле азыраар бодап алдың, «чоруй баар мен» деп дүүн боду чугаалап орбады бе? Оон шыдавыже туттунуп, халбактанган херээң чүл?*

—Анюта! Аваң сөзүн дыңна! Силерниң чугааңарны шуптузун билдим. Маргышкан-даа ажыы чүү боор. Силерге карак багы болбасс мен, кат-ием! — дээш, соңгу авам бажыңыңга чанып келдим.»» (ЭД ТЧ 82).

Чогаалдың дүүшкүнүңгө төрөөн чуртун эки туразы-биле камгалашкаш, бертик-межел чанып келген күдээзин кат-иези хүлээвейн баар.

Өөскүдүлгө: *«Эки-ле барып чалгаа черим станцияның арага садар шайлаарагы апарган. Бодум ышкаш эш-өөр-даа көвүдөөн. Пенсиям алга-ла аңаа турунтар апардым»* (ЭД ТЧ 83).

Тыптып келген чөрүлдээге үндезилеттингеш, болуушкуннарның өөскүдүлгези Митрофан Михайлович хөңнүн чазыктырып алыры-биле арагаже кирип, холдары салдына бээрин өөскүдүлгеде чуруп көргүскен.

Дыңзыгышкын: *« — Ол-ла болгай, Миша. Ам ижиптер чүвени чоор сен. Дулгуяк кадай херээжен-дир мен. Меңээ бичии дузадан кат! Өскүс уругларым база бар. Ажылымга чедишес... кезээ инек саар болгай мен. Бо чылын яблоням дүжүдү шору болду. Ону чыгжып берип көр, Миша! А хөлезинин төлээрин бодум билир мен»* (ЭД ТЧ 84).

Чечен чугааның дыңзыгышкыны чогаалда кол маадыр Митрофан Михайловичтиң арага-дарыдан уштунуп, Матренага дузалажып, хөндүрлү бээрин дамчыштыр чештинишишкин тургустунган деп санаар бис.

Чештинишишкин: *«Оон бээр үжөн чылдар ажа берген. Уруг-дарыг-даа өскөн. Беш дугаары келир чылын школа доозар. Мөңгүн кудавысты база дүжүрдүвүс. Улуг оглуус дээди эртемниг эмчи болганындан сөөлүндө, ол меңээ ыяш бут кылып берген»* (ЭД ТЧ 84).

Чогаалдың чештинишишкини чедимчелиг, номчукчунуң сагыш-сеткилинге дээштиг болган деп көрдүвүс.

«Сайзана» деп чечен чугааның экспозициязын автор дараазында одуруглар-биле эгелээн: *«Аалдарывыс-биле тайгалаарының бичии мурнуу чарыында бо хараган баарынга ойнап олура бедик эвес даштарны кажалай салгаш, иштин каастаптарывыска көрүштүг-ле болу берген»* (ЭД. ТЧ 85). Экспозиция бодунуң сорулгазын күүседип, дүүшкүннүң орун ажыдарынга улуг салдарны чедирген.

Дүүшкүн: *«Ындыг-даа болза, үстүкү класстарга үен-даян чүвелер этпес, өөрүвүс аразынга олургаш, сайзанактап чораан үевистикайы-бирээвис сактыпкан болза, эгениксей бээр бис. Школавысты кайывыс-даа доозуп, салым-хуувус аңгы аңгы болганындан бир-ийи чыл хире болгаш шала-була ужуражыр бис. Студент чылдарывыс сөөлзүрөй берген. Бир-ле ужуражы бердивис. «Сайзанаавысты утпайн чор, ол черге чеде берзиңзе иштин ынчангы дег эдип каар сен» диди»* (ЭД ТЧ 86).

Чогаалдың дүүшкүнүңгө сайзанактап өскөн уругларның сайзанактаар назындан үнзе-даа, олар школага барып сайзанаан утпайн, бодап чораанын чуруп көргүскөн.

Өөскүдүлгө: *« — Кайы дыңнаваан сен бе, Хеймер! Оон бээр ийи ай болду. Машинадан озал-ондакка барган-на болгай ... шөлээлеп алгаш дуңмаларым сагындым дээш бээр кел чыда ынчап барганы ол-дур ийин, оглум»* (ЭД ТЧ 88).

Өөскүдүлгеде Орланмааның озал-ондакка таварышкаш чырык өртемчейден чарлып чорутканын бижээн. Бо бүгү аныяктарның ынакшылынга моондак болган.

Дыңзыгышкын: *«Орланмааның хөөрүнге, сайзанақты көжүрүп кээп, демир хериминиң иштинге туткаш, үжүктөрни чаартып кагдым. Эргим көк карттыг кыдыраашты хөрээмге чыпшыр тудуп, эртинге дег эдилеп чоруурумну даңгыраглап, ийи холум-биле куспактап алган элээн үр ыт чок турган мен»* (ЭД ТЧ 88-89).

Чогаалдың дыңзыгышкынынга Хеймер сайзанақты улам хевир киир каастааш, Орланмааның чевээниң хериминиң иштинге эккеп салып каары база Орланмааның Хеймерге төнчү чок ынакшылын сөглөп, илередип бижип чорааны кыдыраажын чуртталгазында хумагалап, карак огу дег кадагалаарын аазап турарын хамаарыштырып болур.

Чештинишкин: *«Ээр-Хавак баары даштыг кыйыгга чедип келгеш, улуг хараган баарында сайзанаке көрүп тур мен»* (ЭД ТЧ 85).

Чечен чугааның чештинишкени чедимче чок, номчукчунуң сагыш-сеткилинге аарышкыны тургузуп болур деп көрдүвүс.

«Эртенги дүвүрээзин» деп чечен чугааның экспозициязы: *«Чымчак-оолдуң «Восходу» чаашкын сөөлүндө малгаштагы бергенорук-биле ол-бо талаларынче дыйлаңайнып, дөш өрү пат боорда маңнап олурган»* (ЭД ТЧ 89) деп домактардан тургустунган. Ол бүгү дүүшкүнче шилчииринче белеткенип турар.

Дүүшкүн: *«Рюкзагынга таарыштыр суп алганы үжөн ийи дугаарлыг дүүргезин уштуп, октарын таарыштыргаш, одагдан ырак эвесте чоон дым дөзүнгө тургузуп каан: канчап билир кижиде-даа чортуп келири магат чок»* (ЭД ТЧ 94).

Дүүшкүндө Чымчак-оолдуң оор чорук-биле боо-моңгузун кандыг-даа чөпшээрел чокка тайгага эккеп, чажырып салып алырындан эгелээн.

Өөскүдүлге: *«Бо кежээ ыяап элик баары чиир-дир мен. Моон ырап кай баарыл ол- деп, ол иштинде боданган»* (ЭД ТЧ 92).

Кол маадырның чегей, хоомайбодалдарындан өөскүдүлгениң туружу күштүг шынарлыг түңнелге келдивис.

Дыңзыгышкын: *«Чымчак-оолдуң чүктээр ыяш барбазын кат долган. Ол одаанга чедип келирге, аът баглап каан турган. Хоор аътты танаан, арга даамалы Биче-оолдуң хөлгези сээк хойзуп, кудуруун ол-бо талазынче бөөлдеп, бажсын савап турган»* (ЭД ТЧ 92). Дыңзыгышкында Чымчак-оолдуң ыяш барбазын кат долганындан ол одаанга амырап чанып кээрге, аът турар. Ол оон сезик ап, сүртей бээр.

Чештинишкин: *«Кончуг бажы каткан аза бистиң дарга-биле база аразында суг өтпес харылзаалыг. Канчап мону тудуп алыр чоор – деп, Биче-оол боданган»* (ЭД ТЧ 93).

Чечен чугааның чештинишкени чедимчелиг, номчукчунуң сагыш-сеткилинге чиик-чаагай болур дээрзинге идегээр бис.

«Ээр-дагыр оруктар» деп чечен чугааның экспозициязы: *«Дүрген хевириниң телеграммазы ...Дүүн-не келген. Сес шакта сени чугаалажышкынга чалаан-дыр. Ам чеди шак ажа берди. Дүргедевес болзуңза озалдадың-на»* (ЭД ТЧ 68).

Дүүшкүн: *«Херек ужун Чадаана хоорайга келген турдум. Чоруум чогуу берген. автокзалга келиримге ол хуннүң биледи чок болган. Ам канчаар чорумал машиналарның кыйыынга кыстыныптар дээш, машиналарның бензин кудар черинге келдим. Ынчаарга дүвүредипкеним хөлезини болзун, акый. Даарта чанар улус-тур силер. Үе эрттирип мээң машинамга олуруптуңар. Ырак эвесте бригада төвү бар. Аңаа четкеш келир бис»* (ЭД ТЧ 70-72).

Чечен чугааның дүүшкүнү чогаалдарының кол маадырлары Омак биле Азиймааның Чадаанага ужуралдарындан эгелээн.

Өөскүдүлге: *«Бензин сыкырым-даа артпаан. Ол кежээ машина-даа келбээн. Азиймаа-биле хондур хөөрешитивис»* (ЭД ТЧ 73).

Өөскүдүлгеде Омак биле Азиймааның чоруп олурган машиназының бензинни төнгенинден, орук ара чорумал машиналарга таварышпаанының хайдан чер ортузунга хондур хөөрежип хонар ужурга таварышкан.

Дыңзыгышкын: *«Оларның аразында дыртар өөктүг чемоданын солагай холунда тудуп алгаи кылаштап олурган Азиймааны танып кагдым»* (ЭД ТЧ 74).

Аныяктарның аразында ужуражыр дээш болчажып алганын чырыдып бижээн.

Чештинишкин: *«Уткуп аар сен – деп, Азиймаа оожум чугаалааш, перрондува углапкан»* (ЭД Тч 77).

Чечен чугааның чештинишкени чедимчелиг, номчукчунуң сагыш-сеткилинге дээштиг деп түңнелге келдивис.

Ынчангаш Э. Донгак чечен чугааларында амыдыралдың четпестерин, мөзү-шынар, ынакшыл, күш-ажыл, дайын темаларын, сюжедин дамчыштыр номчукчуга долузу-биле дамчыдып шыдаан деп көрдүвүс.

Сюжет биле овор-хевирлерни дамчыштыр чогаалдарының утказын номчукчуларга дамчыдып турар. Овор-хевир чогаалчының делегей көрүүшкүүнү-биле харылзаалыг болур. Ынчангаш литература теориясында «овор-хевир» деп термин кол черни ээлеп турар.

Э. Донгактың уругларга чогаалдарында ниитизи-биле 124 овор-хевирлер чуруттунган. Тодаргайлаарга, “Кулузун шынаазы чурттуг оолдар” — 28, “Талыгырда чаңгы” — 19, “Мөңге ыр” — 14, «Ийи чагаа» — 15, «Хаварыктар» — 7, «Ээр-дагыр оруктар» — 9, «Далай эриинге» — 12, «Сайзанакта» — 6, «Эртенги дүвүрээзинде» — 2, “Бичии балыкчы” — 2, “Шиижектер” — 3, “Автобус манаан кырган” — 7 маадыр чуруттунган. Оларны сюжеттиң хөгжүлдизинге киржилгезиниң аайы-биле Н.Д. Тамарченконуң ажылынга даянып, дараазында бөлүктерге хуваарын оралдаштывыс [Тамарченко 2004: 30]: Уруглар, улуг кижилер, дириг амытаннар.

3. 1. Уруглар

Э.Донгак уругларга чогаалдарында бичии уругларның онзагай сеткил-сагыжын база долгандыр турар өртемчейже оларның чырык, сонuurгаачал, сергелең бодалдыг көрүп чоруурун номчукчуларга дамчыдып берип турар. Бичии маадырларының өзүлдезин көргүзерде, оларның угаан-бодалында өскерлиишкиннерни, чаа билиглерниң немешкенин, ада-иезинге дузалажыксаар күзелин күштелдирер тодаргай чурумалдар-биле бадыткап турар.

Э.Донгактың “Талыгырда чаңгы”, “Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар” деп аттар-биле бөлүктээшчыындыларын үндүргени солун бижиттинген.

“Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдарга” хүннүң-не солун, өөредиглиг ужуралдар таваржып турар. Ынчангаш тоожунуң бичии маадырлары Май-оол Тумат, Шалык Сүгдер-оол егерь-биле төрөөн чериниң амыдыралын, янзы-бүрү дириг амытаннар, хемнер-хөлдериниң дугайында хөйнү билип, өөренип ап турарлар. **Май-оол Тумат, Шалык Сүгдер-оол, Хайдып, Ойдуп, чаңгысклассчыларының** ужуралдарындан бичии номчукчулар дириг амытаннар амыдыралын база бойдус болуушкуннарын хөйнү билип алып.

“Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар” деп тоожуда бичии маадырларның омур-хевири таварыштыр автор бичии номчукчуларын сагынгыр, тывынгыр, эскериичел болурунга өөредип турар.

“Талыгырда чаңгы” деп тоожузунда 4 бичии маадырлар бар: **кол маадыр Анай-оол, угбазы Чолдай, эжи Кызыл-оол**, дайын чорупкан **акызың оглу** (түр маадыр). Автор тоожузун тоожукчу маадыр **Анай-оолдун** омур-хевирин дамчыштыр чогаалды чуруп көргүскен. Бо тоожунуң бичии маадырлары дайын үезинде хой кадарып, аал ажылы кылып, ада-иезинге дузалажып турары бичии номчукчуларны күш-ажылга кижизидер өөредиглиг уткалыг. А Анай-оол биле Кызыл-оолдун фашистерге удур ойнап турары патриотчу кижизидикчи уткалыг.

Э. Донгак чечен чугааларындан «Хаварыктар» деп чогаалында ийи бичии кижиниң омур-хевирин чуруп көргүскен. Ол чогаалда кол маадыр – **13**

харлыг бичии оолболгаш оон дунмазын (түр маадыр)бижээн. Автор чечен чугаадатоожукчу маадырның овур-хевириң дамчыштыр чогаалды чуруп көргүскен. Бичии оол бодунуң шаа-биле аарый берген авазын кээргээш, эртем-билиин каап, ажил-агыйга тургустунуп, хырнын борастап аптар турган.

«—Авай, сен колхоз даргазы ажылдава деп турда-ла чүге чоруптуң?

— Ам канчаар, оглум. Мен ажылдавас болзумза чиир арбайны кым бээрил?

— Авай, сен чүге аарый бээр кылдыр ажыл кылыр сен? Мээң клазымда оолдар, уругларның авалары кадык ышкажыл? Авай, мен ажылдаайн дээш. Ачазы чок кижиге меңээ чүгле ажыл херек. Өөредилге, ном-дептерни чоор мен. Түрегделимден олар адырыптар шаа бар эвес. Буга казып чоууйн дээш.

— Ынчанмас, оглум! Сээң харың чүгле он үш. Канчаар ажылдаар сен. Кадыым бичии-ле эки анаарга аажылдаар мен, оглум. А сен эртем-номдан салдынма.

—Авай! Мен ачам ышкаш эрте өлбес мен. Оолдарым, кадайым түрей бээрлер. Кажан-даа өлбес мен – деп алгырыпкан чордум» (ЭД Тч57)

Үстүндө ийи иешкиниң чугаазындан бичии оолдуң кээргечел, дузааргак сеткилдии, күш-ажылчы, амыдыралчы мөзүзү көстүп, чуруттунуп кээр.

Ол он үш харлыг турган-даа болза, бодунуң назы-харыңга, чымыштыг кадыг ажылдан чалданмайн, бодунуң изиг күзели-биле бурунгаар чүткүп, ажылдап чорааш, шаңнап-мактадып, ажил-ижиниң эвин тып өөрени берген.

«Эки ажылдааннарга шаңнал база тывыскан. Колхоз даргазы бир дугаарында мээң адымны адааш, колхозчулар шаңнаар дээш сүрүп келген каш хойнуң аразындан бир хойну шилип тургаш, хураганы-биле катый баглап берди» (ЭД Тч 60) – дээш, онубадыткап турар.

Ынчангаш Э.Донгак бичии маадырларын шупту төлептиг маадырлар кылдыр чуруп көргүскен деп санап турар бис.

3. 2. Улуг кижилер

Чогаалчы улуг кижилерниң овор-хевири чогаалдарында ынакшыл темазын дамчыштыр чуруурун оралдашкан. Чижээлээрге, «Ийи чагаа» деп чечен чугааның кол маадырлары Калдар-оол биле Маша. Оларның чазын чаа-ла частып олурган чечек ышкаш, ынакшылын дазылындан тура тыртып, узуткап каапканын автор чечен-мергени-биле бижээн. *«Калдар-оол! Шагда чүге меңээ сөглөвээн сен. Хандагайтыданн кады кел чорувуста аан. Угбам мени кончуп шаг болду. Сен ынчан кончуг-ла сарыыл чок болган сен. Ол олчаан сени манап чорааным ол. Ам хоржок!Шаанда угбамны үдөп турган чордуң. Арын-нүүр чогуңну. Мен билбээним хомуданчыг болду – деп, Маша муңгаргай чугаалаан».*

Чогаалчы Машаның овор-хевири чуруурда *«Олбиеэги бичии уруг эвес, хөрөктери долган, чоон сынынга таарышкан кофта»* деп эпитеттерни ажыглааш, ооң овор-хевири долuzu-биле көргүскен (ЭД ТЧ 65). Ол эпитеттер чечен чунааның идея-тематиказынга улуг салдарны чедирген.

Чогаалда Калдар-оолдуң овор-хевири көскүзү-биле чуруп көргүспээн – даа бол ооң кылдыныгларындан болгаш чугаазындан маадырның мөзү-бүдүжү ылгалып көстүп келир. *«Эпчок болдум. Чаш кижини канчаарым ол – деп ол иштинде чугааланып чоруп олурган»* (ЭД Тч 64). *«Таныжып турар уруу чагааны көрүп кааптар дээш узуткап каапкан. Харызын-даа биживээн»* (ЭД ТЧ 66). Ооң турум бодалдыын, шиитпирлиин, биче сеткилдиин номчукчу эскерип болур.

«Ээр-дагыр оруктарның» кол маадырлары Омак, Азиймаа.

Автор Азиймааның овор-хевири чуруп көргүзерде, уран-чечен аргалар дамчыштыр маадырның овор-хевири номчукчуга чедимчелиг кылдыр чуруп көргүскен. *«Бажын оолдарныы ышкаш кылдыр чолдайты таартып алган, бөдүүн материалдыг пөстен даараан чүвүрүн илиир-биле чаа базып каанындан бичии-даа дырышкак чок. Ооң коргуп-сүрээдээнин чартык айга дөмейлешкек кирбиктиг, төгери карактары херечилеп турган. Ол –*

машинаның чолаачызы-дыр. Ооң ындында-ла хүрең-кызыл чаактарытам мырыңай казылган кадын чуура туткаш чаап каан дег». (ЭД ТЧ 66). *Чаактары казылган кадын чуура туткаш чаап каан дег* деп деңнелге аргазындан Азиймааның арын-шырайын улам каас болгаш номчукчуга чедимчелиг кылдыр бижээн.

Омактың овор-хевирин чуруурдаавтор көскүзү-биле биживээн-даа бол, маадырның кылдыныгларын, иштики сагыш-сеткилин дамчыштыр бижип көргүскен. *«Ажы-төлдүг апарзаяжок, олар кызып тургаш, консерваторияны доозуп ап, Кызылга кээп, музыка училищезинге башкылай бергеннер. Ол бажыңга кирип келирге оолдары «ачай, ачай» дижип чассырга ооң кудараан хөөнүкатап часты берген»*. (ЭД ТЧ 67-68) дээн чергелиг одуруглардан оон овор-хевирин чураан.

«Далай эриинге» деп чогаалдың кол маадырларынга Митрофан Михайловичти хамаарыштырып болур.

Митрофан Михайлович

– *«Оң холум тулчуушкун шөлүнгө үстүп чыдып калган. Солагайы мүн-не кадык, ийи бутту кезип кааптар дээрге, өске балыг база хөй боорга эмчилер дидинмейн барган. Чүгээр апарымга будум бирээзин кезип каапкан»*. (ЭД ТЧ 80). Бертик-межел дайындан ээп чанып кээрге, кат-иези күдээзин хүлээвээн. Ол бүгүгө муңчулгаш, арагаже дүлнү бергеш чорда, буянныг Матрена кожазы аңаа амыдыралдың өң-чүзүнүн катап тургузуп, өөрүшкүнү хайырлаан.

«Сайзанакта» чогаалчы Орланмааның овор-хевирин чуруурда уран-чечен аргаларның ажыглалындан маадырның овор-хевирин тодаболгаш чедимчелиг кылдыр чураан. *«Сыртылааштыг ийи чаагы, орлан-шоваа карактары каттыржып, хоюг чымчак үнү-биле чугаалап-даа турган ышкаш»* (ЭД ТЧ 89). Бердинген домакта орлан-шоваа карактары, карактары каттыржып, хоюг чымчак үнү дэээн чергелиг эпитет, метафора аргаларын дамчыштыр Орланмааның овор-хевирин чураан. Хеймерек Орланмааның овор-хевирин шак-ла ынчаар сеткилинде чуруп, бодап алган

чурттап чоруур. Оларның аразынга изиг от дег сонуургалдың чалбыраажын «сайзана» өөскүткен. Орланмааның озал-ондакка таварышкаш чырык черден чарлып чоруканы Хеймерекке аар согууга болуп арткан.

«Эртенгидүвүрээинде» Чымчак-оолдун чазый, чилби чоруун автор мынчаардамчыткан *«Бо кезжээ ыяап элик баары чиир-дир мен»*. (ЭД ТЧ 91-92) *«Кончуг куурумчу эвес болза чайладыр чиир эътти хеңмелеп алып бодаан чүве. Бир келгеш таптыг хеңмелеп алгай мен аан»*. (ЭД ТЧ 94).

Болат-оол – *«Кончуг бажы каткан аза бистиң дарга-биле база аразында суг өтпес харылзаалыг. Канчап мону тудуп алып чоор – деп, Биче-оол боданган»* (ЭД ТЧ 93). Чечен чугаада Чымчак-оол биле Болат-оолдун аразында мессилдежиини, хоптак чоруктуң салдарын сойгалаан.

«Хаварыктарда» тоожукчу маадырның авазының омур-хевирин дараазында одуруглардан көрүп болоур бис. *«Авамның салаалалары от көзээр кыскажывыстан безин чиңге»*. « — Ынчанмас, оглум! Сээң харың чүгө он үш. Канчаар ажылдаар сен. Кадым бичи-ле эки апарга ажылдаар мен, оглум. А сен эртем-номдан салдынма» (ЭД ТЧ 57). Бердинген одуругларда ие кижиниң төлүнгө ынакшылын, ооң ажыл-амыдыралг быжыг туруштуун, бурунгаар чүткүлдүүн автор дамчыдып бижээн.

Ынчангаш Э. Донгактың чечен чугааларында чуруттунган улуг кижилерниң омур-хевирин, мөзү-бүдүжүн дамчыштыр амыдыралдың айтырыгларын, ажыл-ижин, төлөптүг, төлөп чок кижилерни сойгалап, сайгарарын оралдашкан.

2.3 Дириг амытаннар

Дириг амытаннар чогаалдың тема-идеясын, сюжедин тургузарына салдары улуг. Чамдык чогаалдарында дириг амытаннар кол маадырлар болуп турар, а чамдык чогаалдарында дириг амытаннар кол маадырларга база чогаалдың сюжет, композициясын тургузарына идигни берип чоруур.

“Кулузун шынаазы чурттуг оолдар” — куштар, аңнар, “Талыгырда чаңгы” — аът, “Мөңгө ыр” — кол маадыр ыт, «Хаварыктар» — деп сан, “Бичии балыкчы” — балык, “Шиижектер” — куштар.

Э. Донгактың чогаалдарында киржип турар дириг амытаннарны чедимчелиг чураан, уругларга билдингир таныыры аң-меңнер оларның сагыш-сеткилинге чоок болуп турар. Кандыг-даа дириг амытанның омур-хевири чогаалдың тема, идея, сюжет-композициясын тургусчурунга киржилгези улуг. Оларны дамчыштыр колдуунда амыдыралда көскү болуп турар болуушкуннарны чырыдып бижиирин оралдашкан деп деп бодап турар бис.

Э. Донгак тыва уруглар чогаалдарында уругларның, улуг кижилерниң, дириг амытаннарның омур-хевирин дамчыштыр амыдыралда чедер-четпестерни сойгалап, бичии номчукчуларны эки чүүлдерге кижизидип турары чогаалдарындан көскү. Омур-хевирлер уруглар чогаалдарында тема, идея, сюжедин тургузарынга улуг идигни берип турар.

Омур-хевирлер амыдыралда янзы-бүрү чедер, четпес мөзү-шынарларны сойгалап, улуг, бичии кижилерниң аажы-чаңын чуруп көргүзеринге улуг салдарны, идигни берип чоруур түңнелге келдивис.

Авторнуң уругларга бижээн чогаалдарының тематиктиг тургузуунда чогаалдың бичии маадырлары болгаш дириг амытаннар кол черни ээлеп турар. Олар чогаалда чуруп көргүскен болуушкуннарның дорт киржикчизи, автор оларның ч чугаа-домаан, ужуралдарын дамчыштыр чогаалдың кол бодалын, идеясын илередип шыдаан.

Ынчангаш Э. Донгактың чогаалдарында омур-хевирлер чедимчелиг болгаш аныяк салгалга үлегерлиг кылдыр чуруттунган деп санап турар бис. Автор бичии болгаш улуг-даа маадырларның омур-хевирлерин дамчыштыр төөгүнү билип алырынга, чоннуң ажыл-ижин, амыдырал байдалын, дөргүл-төрел харылзааларның күштүүн, найыралдыын чедимчелиг көргүзүп шыдаан, уран чурумалдыг аргаларны ажыглап

тургаш, бот-боттарынга дөмейлешпес, ынчалза-даа бир мөзүлөш овор-хевирлерни чураан.

Ниитизи-биле, Э. Донгактың уругларга бижээн чечен чугааларында темаларны овор-хевирлер дамчыштыр чырытканының онзагайы – чогаалдарда овор-хевирлерни бүзүрэнчиг, амыдыралчы кылдыр бижээнинде. Чеен чугаадарының тематиказы делгем, бичии номчукчуну бодандырып турар, уругларга өөредиглиг бот түңнел үндүрер психологтуг шынарларлыг чогаалдар деп түңнелге келдивис.

Түңнел

Эдуард Люндупович Донгак 1941 чылдың март 1-де Өвүр кожууннун Дус-Даг сумузунун Чоза деп хемге чурттап чораан арат өг-бүлеге төрүттүнген.

Чогаалчының уругларга чогаалдарының сайгартынмаанын удуртулга болдурга, доозукчу квалификациялыг ажылга “Эдуард Донгактың уругларга чогаалдарын” сайгарып, ооң ужур-дузазын шинчилээрин оралдашкан бис.

Чечен чогаал бүрүзү чалыы салгалга өөредиг бооп артып калыр болганда, Э.Донгак уругларга бодунуу-биле тоожуларында, чечен чугааларында уран-чечен идеяларын тодарадып, ынчалдыр чогаалдың идея-эстетиктиг концепциязын хевирлеп турар. Бир эвес мөзү-шынар темазын литературлуг чогаалдың тургузуун база тематиктиг утказын авторнун чечен бодаашкыны-биле – уран-чечен детальдардан эгелээш, ооң аттарынга чедир тодарадыр болза, чогаалчының идеялары чуруп турар болуушкуннарынга, характерлеринге, байдалдарга хамаарылгазы болур. Ол бүгү авторнун чогаалының тематиказының болгаш проблематиказының уран-чечен тоожуушкунун делегей көрүүшкүннүг база философчу характерлиг (уткалыг) түңнел, үнелээни болур. Э.Донгактың уругларга чогаалдарында ол бүгү негелделерни күүсеткен деп санап турар бис.

«Э.Донгактың чогаадыкчы ажылының үнген дөстери» деп бирги эгеде Эдуард Донгактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга аас чогаалының салдары улуг болган деп түңнедивис. Тыва аас чогаалындан улустун ыр-кожамыктары, үлегер домак, чечен сөстөрүнүн үлегерлерин, тоолчургу чугааларын, тыва чоннун сагып чораан чаңчылдарын арбын ажыглаан. Улустун аас чогаалының үлегерлеринден эгелээш, езу-чаңчылдарның элементилерин чедимчелиг ажыглааны бичии номчукчунун эстетиктиг таалалын хандырып шыдаан деп үнелеп турар бис.

Чоннуң амыдыралын бичии номчукчуга чоок көргүзөр сорулга-биле автор уругларга чоок дылды, турум чурумалдыг уран аргаларны чедимчелиг ажыглаан. Проза чогаалы – субъективтиг илерээшкінни дамчыдар литератураның аймаа болганда, Э.Л. Донгактың уругларга чогаалдарында кижиниң – кол маадырның иштики сагыш-сеткилинче ханылаашкыны, ону хөй талалыг, делгем чурууру онзаланып турар. Ол чогаалчының бойдустан салым-чаяанын, уран сөстү чедимчелиг ажыглап билирин, эскериичел көрүжүн херечилеп турар. Адаанывыс шынар авторнуң чогаадыкчы ажылының база бир дөзү болуп чоруур дээрзин тодараткан бис. База ол ышкаш авторнуң чогаалдарының сеткилге чоок, эмоционалдыг кылдыр хүлээп алдынары – ооң номчукчунун минниишкіннери-биле үн алчып турары чон аразынга ажылдап, чурттап чораанындан, ооң журналист тускай мергежилинден база хамаарылгалыг болган деп санап турар бис.

Э. Донгак – амгы тыва уруглар чогаалының хөгжүлдезинге улуг үлүүн кирип чораан авторларның бирээзи. Төрээн чер-чурт, ава, бойдус болгаш кижиниң база мөзү-шынар темалары уругларга чогаалдарының маадырлары чуртталганың кол ыдыктыг чүүлдерин ожаап билир, ону үнелеп чоруур арыг сеткилдиг, бедик мөзүлүг кижилер кылдыр билдинер. Э.Донгактың төрөөн чер-чуртунуң, төрөл чонунуң дугайында бижээн чогаалдары бичии номчукчуга эриг, чараш сеткилди, чоргаараан хөөннү оттуруптар.

Э.Донгактың тыва чоннуң үндезин амыдырал-байдалын кончуг эки билир, ынчангаш ол чоннуң делегей көрүүшкүнүн бодунуң уран-чечен, чончу дылы-биле чедимчелиг илередип, кижиниң иштики делегейин, бодалдарын, минниишкіннерин көскү, чараш кылдыр чуруп, бижип шыдаан. Ындыг күжү ооң бойдустан салым-чаяанында, чогаал ажылынга бердингенинде, эскериичел чоруунда деп түңнөп турар бис.

Ийиги эгеде уругларга тоожуларның, чечен чугааларның тематикасын тодарадырын оралдашкан бис. Ук эгеде Э.Донгактың уругларга проза чогаалдарында дараазында темаларны илередип, канчаар чырытканын сайгарып көөрүн оралдашкан бис:

1. Мөзү-шынар темазы;
2. Төрээн чер-чурт темазы;
3. Ынакшыл;
4. Бойдус болгаш кижі;
5. Дайын темазы.

Уругларга тоожуларында, чечен чугааларында темаларындан мөзү-шынар темазы кол черни ээлеп турар. Бичии уругларны .

Бойдус болгаш кижі темазын бир онзагай кылдыр илередип турар. Ук теманы сайзырадыр талазы-биле ол үре-түннелдиг ажылдап келген болгаш ооң чогаадыкчы ажылында улуг черни ээлеп турар деп көргөн бис.

Төрээн чер-чурт темазын бир онзагай ажыдып шыдаан, уран-чечен аргаларның дузазы-биле, төрээн черинде болуп турар болуушкуннарны этнографтыг детальдар-биле чурааны уругларга тоожу, чечен чугааларының чурумалын күштелдирип турар. Ооң чогаалдарының аян-сырыны бичии номчукчуларны бодандырып, өөредип, өөртүп турар. Ынчангаш үстүнде адаттынган темаларның дузазы-биле автор уругларга чогаалдарын чедимчелиг чуруп көргүскен деп түңнээн бис.

Үшкү эгеде Э.Донгактың уругларга проза чогаалдарында чуруттунган овор-хевирлерниң чогаалга киржилгезиниң аайы-биле аңгы-аңгы талаларын сайгарып көөрүн оралдашкан бис. Э.Донгактың уругларга чогаалдарында, ниитизи-биле, уругларның, улуг кижилерниң болгаш дириг амытаннарның овор-хевирлери кылдыр бөлүктөп алдывыс.

Уругларга чогаалдарында кол маадырлары бичии кижилер база дириг амытаннар дээрзин сайгарып көрдүвүс. А улуг кижилерниң овор-хевирлери кол маадырның мөзү-шынарын, аажы-чаңын тодарадып алырынга киржилгелиг.

Кандыг-даа чогаалдың тематиктиг тургузуунда чогаалдың маадырлары кол черни ээлеп турар. Ол чогаалда чуруп көргүскен болуушкуннарның дорт киржикчизи, автор ооң чугаа-домаан, ажыл-херектерин дамчыштыр чогаалдың кол бодалын, идеязын илередир.

Автор бичии болгаш улуг-даа маадырларның овор-хевирлерин дамчыштыр төөгүнү билип алырынга, чоннуң ажыл-ижин, амыдырал байдалын, дөргүл-төрөл харылзааларның күштүүн, найыралдыын чедимчелиг көргүзүп шыдаан, уран чурумалдыг аргаларны ажыглап тургаш, бот-боттарынга дөмейлешпес, ынчалза-даа бир мөзүлөш овор-хевирлерни чураан.

Автор чогаалдарында мораль, этика айтырыынче улуг кичээнгейни угландырып, бичии номчукчуларны бодандырып турар. Ук тоожулар, чечен чугаалар өөредиглиг, сонуурганчыг чогаалдар болбушаан, тура-соруккур, кижизиг аажы-чаңны хевирлээрин суртаалдап турар.

Э. Донгактың чогаалдары төөгү-биле сырый харылзаалыг, уран-чечен дылдыг, бир мөзүлөш овор-хевирлерлиг, болуушкуннарны болгаш маадырларның кылдыныгларын төөгү болгаш ниитилелдин сайзыралының болуушкуннарынга доңнаштырып сюжетке өзектээн, тыва литературада база бир солун, кижизидикчи утка-шынарлыг чогаалдар деп бодап турар бис.

Ниитизи-биле, Э. Донгактың уругларга чечн чугаалары тыва уруглар чогаалында тематика, проблематика болгаш овор-хевирлер талазы-биле база бир онзагай черни ээлеп турар деп түннелге келдивис.

Ажыглаан литература

1. Балданов, С.Ж. Становление и развитие национальных литератур Республик Саха и Тыва. – Улан-Удэ: БГУ, 1998. – 96 с. / Балданов С.Ж. Становление и развитие национальных литератур Республик Саха и Тыва. – Улан-Удэ: БГУ, 1998. – 96 с.– Текст : непосредственный.
2. Балданов, С. Ж., Бадмаев, Б.Б., Буянтуева Г. Ц-Д. Литература народов Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст / Балданов, С. Ж и др. – Улан-Удэ, 2008. – 304 с.– Текст : непосредственный.
3. Белинский, В. Г. Избранное / В. Г. Белинский [сост, автор вступ. ст. и коммент. Е. Ю. Тихонова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 712 с.– Текст : непосредственный.
4. Белинский, В. Г. О детской литературе: Сборник / В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов; Составитель и примечания С. Шиллегодского; Дом детской книги Детгиза. – Москва: Детское государственное издательство, 1954. – 432 с. – Текст : непосредственный.
5. Бушмин. А. С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. – Л.: Наука, 1969 – 227 с.– Текст : непосредственный.
6. Далгат, У. Б. Литература и фольклор. Теоретические аспекты / У. Б. Далгат.– Москва : Наука, 1981. – 303 с. – Текст : непосредственный.
7. Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. – Ленинград: Наука, 1971. – 300 с.– Текст : непосредственный.
8. Гриценко, З. А. Детская литература. Методика приобщения детей к чтению.– Москва: Детская литература, 1998. – 145 с. - Текст : непосредственный.
9. Донгак, У. А. Тыва кижии, тыва амыдырал болгаш чуртталганың мөңгө сырыны // Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. – Кызыл: КУБ «Тываполиграф», 2009. – 24-25 ар.– Текст : непосредственный.
10. Донгак, У.А. Иволги напев живой: в новом облике древнего слова. Литературно-критические статьи. (Сыгыртааның өткүт ыры: бурун

сөстүн чаартынган бүдүжүндө. Чогаал-сайгарылгалыг чүүлдер). – Абакан, 2014. –287 с.– Текст : непосредственный.

11. Донгак, Р. М. Чогаалдарны номчуп ора...Литература-публицистиг чүүлдер / Донгак Р.М. – Кызыл, 2014. – 195 ар.– Текст : непосредственный.

12. Доржу, К. Б. Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазынга эртем ажылдарының чыындызы // Доржу К. Б. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2014. – 233 ар.– Текст : непосредственный.

13. Доржу, Ч. М.Тыва уругларчогаалы / Ч. М. Доржу, М. Д. Доржу; Тувинскийнаучно-исследовательский институт языка, литературы и истории – Кызыл: Тываның ном үндүрерчери, 1987. – 224 с. – Текст : непосредственный.

14. Есин, А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учебное пособие для студентов и преподавателей филологического факультета, учителей-словесников / А.Б. Есин. – Москва: Флинта, Наука. 2000. – 248 с.– Текст : непосредственный.

15. Жирмунский, В. М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад / Жирмунский, В. М. – Москва: Наука, - 1979. – 268 с. – Текст : непосредственный.

16. Калзан, А. К. Кижиге болгаш идеал (Тыва литератураның төлептиг маадырының дугайында) / Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1980.– Ар. 60-66. – Текст : непосредственный.

17. Калзан, А. К. Прозаның ниити байдалы / Өзүлдениң демдектери. Калзан А. К – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991. Ар. 9-12.– Текст: непосредственный.

18. Куулар, Д.С. Төөгү болгаш амгы үе / Куулар Д.С.- Кызыл, 1982. – Ар. 34-53.– Текст : непосредственный.

19. Көк-оол Ю. Ш. «Бүрен ховузунунчажыттары» // Көк-оол Ю. Ш. «Шын».–1991. – Фр. 23-34.– Текст : непосредственный.

20. Кожин, В. В. Сюжет, фабула, композиция // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении: роды и жанры литературы. Кожин, В. В. - Москва: Наука, 1994. – 191 с.– Текст : непосредственный.
21. Кюнзегеш, Ю. Ш. Аас чогаалының кавайындан / Кюнзегеш, Ю. Ш – Кызыл, 2014. – 212ар.– Текст : непосредственный.
22. Лойтер, С.И. Русский детский фольклор и детская мифология, — Петрозаводск, 2001. –164 с.– Текст : непосредственный.
23. Меднис, Н. Е. Письмо в повествовательной ткани и в сюжете романа Л.Н. Толстого «Анна Каренина» // Поэтика русской литературы в историко-культурном контексте/институт филологии СО РАН. – Новосибирск: Наука, 2008. – С. 308-312.– Текст : непосредственный.
24. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири: материалы региональной научной конференции / ред. кол. А. С. Доңгак и др.; ТИГИ. – Кызыл: Типография КЦО «Аныяк», 2006. –Текст: непосредственный.
25. Куулар, Н. Кежиктиг оруктун хилинчектиг дилээшкиннери // Кежик-кыс. Э. Доңгак. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери. – 2010. – Ар. 204.– Текст : непосредственный.
26. Новиков, Л.А. Художественный текст и его анализ. – Москва: Русский язык,1999. – 301 с. – Текст : непосредственный.
27. Овчинников Л.В. Русская литературная сказка XX века.История, классификация, поэтика. – Москва, 2003. – Текст : непосредственный.
28. Очур Т. Х. Этнопоэтическое своеобразие прозы С. Сарыг-оола. – Кызыл: РИО Тувгу, 2011. – 167 с.
29. Поэтика русской литературы в историко-культурном контексте /Институт филологии СО РАН. – Новосибирск: Наука, 2008. – 672 с. – Текст : непосредственный.

30. Реформатский А. А. Структура сюжета у Л. Толстого // Лингвистика и поэтика. – Москва: Наука, 1987. – С.180.– Текст : непосредственный.

31. Рогинская О. О. Эпистолярный роман: Поэтика жанра и его трансформация в русской литературе. – Москва: Наука, 2002. – Текст : непосредственный.

32. Самдан З. Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле: эртемденнин демдеглелдери / Самдан З. Б. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2005.- Ар. 126.– Текст : непосредственный.

33. Самдан З. Б. Развитие психологизма в современной тувинской прозе // Материалы конференции молодых востоковедов/Институт востоковедения АН СССР. – Москва: Наука, 1981. – С. 99-103.– Текст : непосредственный.

34. Самдан, З. Б. «Эрги хонаштарны» чаа көрүш-биле // «Улуг-Хем». 1989. № 70. – Ар. 152-156.– Текст : непосредственный.

35. Сивоконь, С.И. Уроки детских классиков: Очерки / Сивоконь С.И. – Москва: Детская литература, 1990. - 286 с. – Текст : непосредственный.

36. Серен-оол, Ч. Чогаал дугайында демдеглелдер. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1986. – Ар. 35. – Текст : непосредственный.

37. Соян, А. М. Тыва литературада бомж кижиниң окур-хевири // Эртем бижиктери. V-ки үндүрүлгө. – Кызыл: ТывКУ, 2012. – Ар. 107.– Текст : непосредственный.

38. Тыва уруглар чогаалы. II кезээ. – Кызыл: 1996. – 205 ар.– Текст: непосредственный.

39. Тамарченко, Н. Д. Теоретическая поэтика: Понятия и определения: Хрестоматия для студентов / Авт.- сост. Н.Д.Тамарченко. – М.: РГГУ, 2001. – 467 с. – Текст : непосредственный.

40. Хадаханэ, М. А. Тувинская проза / Под научной редакции З. С. Кедриной ; Тувинский научно-исследовательский институт языка,

литературы и истории. Хадаханэ, М. А. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1968. – 131 с. – Текст : непосредственный.

41. Чамзырын, Е.Т. Зарождение тувинской детской прозы // Становление и развитие науки в Туве. 1 часть / Е. Т. Чамзырын. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 2000. – С.107-110. – Текст : непосредственный.

42. Чамзырын, Е.Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы / Е. Т.Чамзырын. – Кызыл : Республиканская типография, 2009. – 158 с. – Текст : непосредственный.

42. Чүлдүм, Ч. М. Тевек / Чүльдүм Ч.М. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1996. – 176 ар. – Текст : непосредственный.

Словарь, энциклопедиялар

1. Литературный энциклопедический словарь / Под редакцией В. М. Кожевникова, П. А. Николаева, 1987. – 752 с.– Текст : непосредственный.

2. Литературный энциклопедический словарь. <http://niv.ru/doc/encyclopedia/literature/index.htm>– Текст : непосредственный.

3. Народы России: энциклопедия. – Москва: Большая российская энциклопедия, 1994. – 479 с.– Текст : непосредственный.

4. Танова Е. Д. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы: энциклопедиктигтайылбырлар / Е. Д. Танова, — Кызыл : ОАО «Тываполиграф», 2013. –С. 156. – Текст : непосредственный.

5. Тываның чогаалчылары: Донгак Э.Л. намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. – Кызыл, 2013. –188 ар.– Текст : непосредственный.

Чогаалдар

Донгак Э.Л . Талыгырда чаңгы. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1978. – 84 ар. - Текст : непосредственный.

Донгак Э.Л . Хөлегеден дескеш. – 312 ар. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1990. – Текст : непосредственный.

Донгак Э. Л. Эрлик оран киргеш келдим. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1997. –144 ар. – Текст : непосредственный.

Донгак Э.Л . Эрлик оран киргеш келдим. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1997. –144 ар. – Текст : непосредственный.

Кызырылдалар

ЛЭС – Литературный энциклопедический словарь / [подгот. Е. И. Бонч-Бруевич и др.] ; под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. –Москва : Сов. энцикл., 1987. – 750.– Текст : непосредственный.

ЭД Тч – Э. Донгак. Талыгырда чаңгы. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1978. – 84 ар. – Текст : непосредственный.

ЭДХд — Э. Донгак. Хөлегеден дескеш. – 312 ар. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1990. – Текст : непосредственный.

ЭД Эокк — Э. Донгак. Эрлик оран киргеш келдим. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1997. –144 ар. – Текст : непосредственный.

ЭД Кшчо — Э. Донгак. Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2006. – 80 ар. – Текст : непосредственный.

ОТЗЫВ

научного руководителя на выпускную квалификационную работу студента
5 курса 1 группы Салчак Чайнхор-Чаглак Адыгбай оглу по теме
«Тематика детских рассказов Э. Донгак»

Салчак Ч-Ч. данной темой начал интересоваться со 3 курса. Им написаны и защищены курсовые работы по тувинской литературе и методике обучения родной литературы.

Тема выпускной квалификационной работы актуальна и интересна тем, что впервые сделана попытка анализ тематики детских рассказов Э. Донгак.

ВКР состоит из введения, трёх глав, заключения и списка литературы. Во введении обоснованы актуальность и изученность темы, указаны теоретические и методологические основы работы, поставлены цели и задачи данной исследовательской работы.

В первой главе рассмотрены истоки творчества Э.Донгак. Во второй главе рассмотрена тематика детских рассказов писателя, которая состоит из пяти параграфов. В третьей главе раскрыта система образов детских произведений, где рассмотрены образы детей, взрослых и животных.

Внутренние главы ВКР взаимосвязаны, автор пытается констатировать свои выводы в каждой главе. Считаю, что достигнуты цели и задачи, поставленные в ходе исследования. В заключительной части подведены итоги исследования.

Выпускную квалификационную Салчак Ч-Ч. работу. считаю завершённой и может быть допущена к защите.

Научный руководитель к.ф.н. доцент кафедры тувинской

филологии и общего языкознания:

/ Е.Т. Чамзырын /